महाकविभर्तृहरिविरचितम्

नीतिशतकम्

५१ श्लोकतः १०१ श्लोक-पर्यन्तम्

भूमिका

संस्कृतं नाम दैवीवागन्वाख्याता महर्षिभिः(दण्डी)

संस्कृतभाषा सर्वासां भाषाणां जननी देवभाषा श्रेष्ठभाषा चेति ख्याता। अस्यामेव भारतीयसंस्कृतेः प्राणभूताः वेदोपनिषद्रामायण-महाभारत-पुराणादयः ग्रन्थाः संरचिताः विद्यन्ते। संस्कृतसाहित्यं द्विविधम्- वैदिकं लौकिकञ्च । वेदोपनिषदः वैदिकसाहित्ये समायान्ति। लौकिकसाहित्यस्य काव्यस्य प्रारम्भः आदिकवि-महर्षि-वाल्मीकि-रचितात् रामायणादेवाभवत्। काव्यं द्विविधम्- दृश्यं श्रव्यञ्च । दृश्यं रूपकाणि उपरूपकाणि च। श्रव्यकाव्यस्य उपभेदत्रयम्- गद्य-पद्य-चम्पू इति। पद्यकाव्यस्य उपभेदत्रयम्- महाकाव्यं, खण्डकाव्यं गीतिकाव्यञ्च । महाकाव्यं सर्गबन्धं महापुरुषचरितात्मकं विद्यते। खण्डकाव्यं मानवजीवनोचितमेकदेशीयकथानकाधारितं दृश्यते। गीतिकाव्यस्योपभेदद्वयं कर्तुं शक्यते- प्रबन्धात्मकं मुक्तकञ्च । संस्कृते शतकग्रन्थाः अस्यामेव कोटौ समाविष्टाः सन्ति। यथा-अग्निपुराणे उक्तं - **मुक्तकं श्लोक एवैकश्चमत्कारक्षमं सताम्।** यत्र सहृदयाहृदयाह्लादाः श्लोकाः विद्यन्ते, तत् काव्यं मुक्तककाव्यं कथ्यते। ध्वन्यालोके आचार्य-आनन्दवर्धनेन प्रोक्तं '**पूर्वापरनिरपेक्षेणापि हि येन रसचर्वणा क्रियते तदेव मुक्तकम्**' अर्थात् मुक्तककाव्ये श्लोकाः पूर्वापरप्रसङ्गरहिताः रसास्वादनाय स्वतन्त्रकाव्यत्वक्षमाश्च भवन्ति । महाकविभर्तृहरेः शतकत्रयं मुक्तककाव्यत्वं भजते।

जीवनपरिचयः- संस्कृतसाहित्ये प्रसिद्धानां कालिदासादीनां कवीनां सदृशः अस्य कवेः जीवनपरिचयविषये प्रामाणिकं किमपि जीवनवृतं नोपलभ्यते तथापि अन्तः-बाह्यप्रमाणानुसारं वक्तुं शक्यते यत् कवेः जीवनं राजैश्वर्यभोगयुक्तमासीत्। वाक्यपदीयस्य मङ्गलश्लोकः '**अनादिनिधनं ब्रह्म**' नीतिशतकस्य मङ्गलश्लोकः '**अनन्तचिन्मात्रमूर्तये**' एताभ्यां श्लोकाभ्यां कविरयं ब्रह्मवादीति प्रतीयते। अस्य कवेः जीवनवृत्तविषये अनेकाः जनश्रुतयः प्रचलिताः सन्ति। तदनुसारं कविरयं मालवप्रदेशनिवासी क्षत्रियः आसीत्। पितुः नाम गन्धर्वसेनः। गन्धर्वसेनस्य पत्नीद्वयमासीत्। तस्य द्वौ पुत्रौ जातौ। भर्तृहरिः विक्रमादित्यश्च। धाराधिपतेः पुत्री विक्रमादित्यस्य माता आसीत्। कालक्रमेण सन्तानरहितः धारानृपतिः स्वराज्यं विक्रमादित्याय प्रदातुमिष्टवान् परन्तु विक्रमादित्यः अग्रजाय भर्तृहरये राज्यं प्रदाय तस्य मन्त्रीत्वेन कार्यं कृतवान्। मालवप्रदेशस्य राजधानी धारानगरी परिवर्त्य उज्जयिनी अभवत्। राजसत्तां प्राप्य भर्तृहरिः विषयासक्तः संजातः। एकदा प्रेयसीकथनेन कुपितः सन् भर्तृहरिः विक्रमादित्यं राज्यात् बहिष्कृतवान्।

भर्तृहरेः जीवनस्य एका महत्त्वपूर्णा घटना- एकदा केनचित् ब्राह्मणेन वा यतिना नृपाय भर्तृहरये एकमायुवर्द्धकं दिव्यं फलं दत्तम्। तत् फलं नृपः स्वयं अखादित्वा स्वप्रियपत्न्यै पद्माक्ष्यै वा अनङ्गसेनायै वा पिङ्गलायै प्रदत्तवान्। सा तत् फलं स्वप्रियतमाय बलाध्यक्षाय दत्तवती। सः बलाध्यक्षोऽपि प्रेमिकावेश्यायै अयच्छत्। सा वेश्या तत् फलं महाराजाय भर्तृहरये प्रदत्तवती। तत् फलं विलोक्य नृपः चकितोऽभवत्। अनन्तरं संपूर्णं रहस्यं विज्ञाय स नृपः दुःखितो जातः। प्रसङ्गेऽस्मिन् श्लोकोऽयं विरचितः-

यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता,
साऽप्यन्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्तः।
अस्मत्कृते च परितुष्यति काचिदन्या,
धिक् ताञ्च तञ्च मदनञ्च इमाञ्च माञ्च ।

अनन्तरं नृपः भर्तृहरिः अनुजाय विक्रमादित्याय राज्यं समर्प्य वैराग्यं गृहीतवान्। योगिराजस्य गोरखनाथस्य शिष्यत्वं गृहीत्वा योगसाधनामकरोत्। ततः भगिनीपुत्रेण गोपीचन्देन सह तीर्थानि भ्रमित्वा समाधौ लीनः सञ्जातः।

कवेः कृतित्वम्- (मुक्तककाव्यत्रयम्)१.नीतिशतकम्, २.शृङ्गारशतकम्, ३.वैराग्यशतकम्,।

नीतिशतकस्य परिचयः-अ स्मिन्न ीतिशतकेप्र तिपाद्यश्लोकाःल ोकव्यवहारोपयोगिनःि वद्यन्ते।क श्चित्

मनुष्यः एतान् श्लोकान् पठित्वा नैतिकसिद्धान्तान् सद्गुणान् च स्वजीवने समाचर्य्य सत्पुरुषः भवितुं शक्नोति। नीतिशतकमिदं मुक्तककाव्यं विद्यते। कविना बहुविधाः प्रसङ्गाः सुवर्णिताः। यथा- सद्गुणमहिमा, नीचजनस्य दुष्टता, मूर्खस्य जडता, विद्या-महत्त्वम्, विवेकहीनजनस्य अधोगतिः, धनस्य महत्ता, सत्सङ्गतेः महत्त्वम्, परोपकारस्य महत्त्वञ्च। नीतिशतकमिदं सर्वश्रेष्ठं नीतिप्रधानमुपदेशात्मकं व्यावहारिकञ्चास्ति। रचनेयं संस्कृतसाहित्यस्यामूल्यनिधिस्वरूपा विद्यते। सत्यमुक्तम्-

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः।
नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम्।

सूक्तयः- १. प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम्। २. सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः। ३.छायेव मैत्री खल-सज्जनानाम्। ४.प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते। ५.स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्। ६.सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः। ७.निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः। ८.न निश्चितार्थद्विरमन्ति धीराः। ९.मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम्।१०.सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम्। ११.न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः। १२.लोकाः !पश्यत दैवमेव हि नृणां वृद्धौ क्षये कारणम्। १३.प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः। १४.यत्पूर्वं विधिना ललाटलिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः। १५.काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः।

संस्कृतवाङ्मयादर्शः प्रथमो भागः कनिष्ठोपाध्याय-कक्षायां पाठ्यते। तत्र नीतिशतकस्य १(एकतः) ५० (पञ्चाशत्) श्लोकाः सन्ति। संस्कृतवाङ्मयादर्शः द्वितीयो भागः वरिष्ठोपाध्याय-कक्षायां पाठयिष्यते। अस्मिन् पुस्तके ५१ (एकपञ्चाशत्)श्लोकतः १०० (शतम्) पर्यन्तं श्लोकाः सन्ति। सर्वे श्लोकाः छात्राणां नैतिकमूल्यवर्धकाः विद्यन्ते।

डॉ. निरज नसाहुः

महाकविभर्तृहरिविरचितम्
नीतिशतकम्

रे रे चातक ! सावधानमनसा मित्र ! क्षणं श्रूयता-
मम्भोदा बहवो वसन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः।
केचिद् वृष्टिभिरार्द्रयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचिद् वृथा,
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः।।५१।।

प्रसङ्गः- अत्र कविना सोदाहरणं वर्णितं यत् संसारे सर्वे उदाराः न भवन्ति अतः सर्वत्र याच्ञा न करणीया।

पदच्छेदः - रे रे चातक ! सावधानमनसा मित्र ! क्षणं श्रूयताम् अम्भोदाः बहवः वसन्ति गगने सर्वे अपि न एतादृशाः केचिद् वृष्टिभिः आर्द्रयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचिद् वृथा यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतः मा ब्रूहि दीनं वचः।

अन्वयः- रे रे मित्र चातक ! सावधानमनसा क्षणं श्रूयताम्। गगने बहवः अम्भोदाः वसन्ति, सर्वे अपि एतादृशाः न (सन्ति)।केचिद् वसुधां वृष्टिभिः आर्द्रयन्ति, केचिद् वृथा गर्जन्ति, (त्वं)यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतः दीनं वचः मा ब्रूहि।

व्याख्या- रे रे मित्र चातक ! = हे हे सखे सारङ्ग ! सावधानमनसा = अवहितचेतसा, क्षणम् = अल्पकालम्, श्रूयताम् = आकर्ण्यताम्। गगने = आकाशे, बहवः = अनेके, अम्भोदाः = जलदाः, वसन्ति = तिष्ठन्ति, सर्वे = मेघाः, अपि एतादृशाः = ईदृशाः जलप्रदाः, न (सन्ति) = न वर्तन्ते। केचिद् = केचन पयोदाः, वसुधाम् = धराम्, वृष्टिभिः = वर्षाजलैः, आर्द्रयन्ति = सिञ्चन्ति, केचिद् = अपरे केचन मेघाः, वृथा = विना कारणम्, गर्जन्ति = शब्दायन्ते, (त्वं) यं यं = मेघम्, पश्यसि = अवलोकयसि, तस्य तस्य = सर्वस्य मेघस्य, पुरतः = अग्रतः, दीनम् = कृपणाम्, वचः = वाणीम्, मा ब्रूहि = मा वद।

भावार्थः- हे मित्र चातक ! स्वस्थमनसा क्षणमात्रं शृणु। आकाशे बहवः जलदाः निवसन्ति परन्तु सर्वे जलं प्रदातुं समर्थाः न भवन्ति। केचिद् मेघाः वर्षाजलेन धरां सिञ्चन्ति अपरे व्यर्थमेव गर्जन्ति। अतः यं यं मेघमवलोकयसि तस्य तस्य अग्रतः जलप्रार्थनायुक्तां दीनवाणीं मा वद।

याकरणम्- अम्भोदाः =अम्भ ददाति इति ते अम्भोदाः (उपपदसमासः)।नैतादृशाः = न + एतादृशाः (वृद्धिसन्धिः)।

कोषः- अथ 'मित्रं सखा सुहृद्' इत्यमरः।'भाषितं वचनं वचः' इत्यमरः।

छन्दः- शार्दूलविक्रीडितम्।

अलङ्कारः - काव्यलिङ्गम्।

अकरुणत्वमकारणविग्रहः
परधने परयोषिति च स्पृहा।
सुजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता
प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम्।।५२।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुते श्लोके कविना दुर्जनानां स्वाभाविकानि लक्षणानि सुवर्णितानि।

पदच्छेदः- अकरुणत्वम् अकारणविग्रहः परधने परयोषिति च स्पृहा, सुजनबन्धुजनेषु असहिष्णुता प्रकृतिसिद्धम् इदं हि दुरात्मनाम्।।

अन्वयः- अकरुणत्वम् अकारणविग्रहः परधने परयोषिति च स्पृहा। सुजनबन्धुजनेषु असहिष्णुता इदं हि दुरात्मनां प्रकृतिसिद्धम् (अस्ति)।।

व्याख्या- अकरुणत्वम् = (करुणायाः भावः करुणत्वं न करुणत्वं) दयाहीनता, अकारणविग्रहः = (न कारणं यस्य विग्रहः कलहः) व्यर्थः कलहः, परधने = (परेषां धनं तत्र) परवित्ते, परयोषिति = (परस्य योषित् तत्र) अन्यस्त्रियां, च स्पृहा =

अभिलाषः, सुजनबन्धुजनेषु =(सुजनाः बन्धुजनाः तेषु) साधुजनेषु परिवारवर्गेषु, असहिष्णुता = (न सहिष्णुता) असहनशीलत्वं, इदं =एतत् सर्वं हि=निश्चयेन, दुरात्मनां = दुर्जनानां, प्रकृतिसिद्धं =(प्रकृत्या सिद्धम्) स्वभावप्रसिद्धम् (अस्ति) ।।

भावार्थः- निर्दयत्वं, निष्कारणकलहत्वं, परेषां धने परस्त्रियां च इच्छा, सज्जनपरिवारवर्गेषु च असहनशीलता – इदं सर्वं दुर्जनानां निसर्गसिद्धं जन्मजातं च भवति।

व्याकरणम्- सुजनबन्धुजनेषु = सुजनाश्च बन्धुजनाश्च द्वन्द्वः तेषु, दुरात्मनां = दुष्टः आत्मा यस्य सः बहुव्रीहिः तेषाम्, प्रकृतिसिद्धम = प्रकृत्या सिद्धम् तृ.तत् पु.।

कोषः-'कारुण्यं करुणा घृणा' इत्यमरः। 'अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ' इत्यमरः। 'इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड्' इत्यमरः।' '

छन्दः-द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ।

अलङ्कारः- अर्थान्तरन्यासः।

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययाऽलङ्कृतोऽपि सन्।
मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः।।५३।।

प्रसङ्गः- अत्र श्लोके कविः वर्णयति यत् विद्यादिगुणयुक्तः खलजनः मणिभूषितसर्पः इव सदा त्यजनीयः भवति।

पदच्छेदः- दुर्जनः परिहर्तव्यः विद्यया अलङ्कृतः अपि सन् मणिना भूषितः सर्पः किम् असौ न भयङ्करः।

अन्वयः- दुर्जनः विद्यया अलङ्कृतः सन् अपि परिहर्तव्यः,मणिना भूषितः असौ सर्पः किं भयङ्करः न ।

व्याख्या-द् ुर्जनः= ख लः, ि वद्यया= श ाास्त्रज्ञानेन,अ लङ् कृतः= ि वभूषितः, स न्अ पि= भ वन्अ पि,प रिहर्तव्यः= त्याज्यः, मणिना = रत्नेन, भूषितः = अलङ्कृतः, असौ = सः, सर्पः = उरगः, भयङ्करः = भयप्रदः, किं न ? = भयप्रदः नास्ति किम्? अपि तु महाभयङ्करः अस्ति।

भावार्थः- अत्र कविः भर्तृहरिः वर्णयति यत् समस्तशास्त्रज्ञानेन युक्तोऽपि खलजनः सदा त्यजनीयः, यथा शिरोमणिना भूषितः सर्पः किं भयप्रदः नास्ति अर्थात् महाभयङ्करो भवति, अतः मणियुक्तः सर्प इव विद्याविभूषितः दुष्टजनः सदा भयप्रदो भवति।

व्याकरणम्- विद्यया = विद् + क्यप् + तया।अलङ्कृतः = अलम् + कृ + क्त।सन् = अस् + शतृ।परिहर्तव्यः = परि + हृ + तव्य। भूषितः = भूष् + क्तः।सर्पः = सृ + अच्।भयङ्करः = भयं करोति इति = भय + कृ +खश्।

कोषः-'पिशुनो दुर्जनः खलः' इत्यमरः।'सर्पः पृदाकुर्भुजगो' इत्यमरः।'रत्नं मणिः' इत्यमरः।

छन्दः- अनुष्टुप्।

अलङ्कारः- दृष्टान्तः।

जाड्यं ह्रीमति गण्यते, व्रतरुचौ दम्भः, शुचौ कैतवं,
शूरे निघृणता, मुनौ विमतिता, दैन्यं प्रियालापिनि।
तेजस्विन्यवलिप्तता, मुखरता वक्तर्यशक्तिः स्थिरं,
तत्को नाम गुणो भवेत्स गुणिनां यो दुर्जनैर्नाङ्कितः।।५४।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुते श्लोके कविना वर्णितं यत् दुर्जनः सुजनानां सुगुणान् दूषयति।

पदच्छेदः- जाड्यं ह्रीमति गण्यते, व्रतरुचौ दम्भः, शुचौ कैतवं, शूरे निघृणता, मुनौ विमतिता, दैन्यं प्रियालापिनि। तेजस्विनि अवलिप्तता, मुखरता वक्तरि, अशक्तिः स्थिरं, तत्कः नाम गुणः भवेत् सः गुणिनां यः दुर्जनैः न अङ्कितः।

अन्वयः- ह्रीमति जाड्यं, व्रतरुचौ दम्भः, शुचौ कैतवं, शूरे निघृणता, मुनौ विमतिता, प्रियालापिनि दैन्यं, तेजस्विनि अवलिप्तता, वक्तरि मुखरता, स्थिरे अशक्तिः गण्यते।तत् गुणिनां सः कः नाम गुणः भवेत् यः दुर्जनैः न अङ्कितः।

व्याख्या- ह्रीमति = ह्रीः लज्जा अस्ति ह्रीमान् अस्मिन् इति = लज्जाशीले, जाड्यं = जडस्य भाव = मान्द्यम्, व्रतरुचौ = व्रतेषु रुचिः तस्मिन् =व्रतशुद्धौ, दम्भः = आडम्बरः, शुचौ = पवित्रजने, कैतवं = कितवस्य भावः, कैतव्यं = कापट्यं, शूरे = वीरपुरुषे, निर्घृणता = निर्दयता, मुनौ = मननशीलजने, विमतिता = विगता मतिः =बुद्धिहीनता, प्रियालापिनि = मधुरवादिनि जने, दैन्यं = दीनस्य भावः = दीनता, तेजस्विनि = ओजस्विपुरुषे, अवलिप्तता

=अभिमानिता, वक्तरि = भाषणशीलजने, मुखरता = दुर्मुखता, स्थिरे = निश्चलचित्तजने, अशक्तिः = असमर्थता, गण्यते = सम्भाव्यते। तत् = तस्मात् कारणात्, गुणिनां = गुणयुक्तजनानां, सः क : = विशिष्टः, नाम = नामकः, गुण:भवेत् = गुणः स्यात्, यः दुर्जनैः =यः खलैः, न अङ्कितः = न चिह्नितः।

भावार्थः- दुर्जनैः लज्जासंपन्नजने मूर्खता, व्रतादिषु रुचिशीले जने पाखण्डता, पवित्रचरित्रजने कपटता, पराक्रमिजने निर्दयता, मननशीलजने बुद्धिहीनता, मधुरभाषा युक्ते दीनता, तेजस्विपुरुषे दर्पभावना, भाषा शक्तिसंपन्नजने वाचालता, निश्चलबुद्धियुक्तजने च अशक्तिः संभाव्यते। गुणिजनानां कोऽपि एतादृशः गुणः नास्ति यो दुष्टजनानां निन्दाविषयः न भवेत्। अर्थात् गुणिनां एकोऽपि गुणः दुर्जनैः अदूषितः नास्ति।

व्याकरणम्- ह्रीमति = ह्री + मतुप् तस्मिन्। जाड्यं = जड + ष्यञ्। व्रतरुचौ= व्रते रुचिः यस्य सः बहुव्रीहिसमासः तस्मिन्। दम्भः = दम्भ + घञ्। कैतवं = कितव + अण्। निर्घृणता = निर्घृण + तल् + टाप्। विमतिता = विमति + तल् + टाप्। दैन्यं = दीन +ष्यञ्। अवलिप्तता = अव +लिप् + क्त =अवलिप्त + तल् + टाप्। मुखरता = मुखर+तल् +टाप्। अशक्तिः = न शक्तिः (नञ् तत्पु.)। अङ्कितः= अङ्क + क्त।()

कोषः-'जडोऽज्ञः' इत्यमरः।'कलङ्काङ्कौ लाञ्छ नं च' इत्यमरः।'कपटोऽस्त्रीव्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे' इत्यमरः।

छन्दः - सूर्याश्वैर्यदिमः सजौ सततगा शार्दूलविक्रीडितम्। (शार्दूलविक्रीडितम्)

अलङ्कारः- समुच्चयः।

लोभश्चेदगुणेन किं, पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः,
सत्यं चेत्तपसा च किं, शुचिमनो यद्यस्ति तीर्थेन किम्।
सौजन्यं यदि किं गुणैः, सुमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः,
सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना।।५५ ।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुते श्लोके कविना उपदिष्टं यत् अस्माभिः किं ग्राह्यम् किम् अग्राह्यम् इति।

पदच्छेदः- लोभः चेत् अगुणेन किम्, पिशुनता यदि अस्ति किं पातकैः, सत्यं चेत् तपसा च किम्, यदि शुचिमनः अस्ति तीर्थेन किम्। सौजन्यं यदि गुणैः किम्, सुमहिमा यदि अस्ति मण्डनैः किम् , सत् विद्या यदि किं धनैः,अपयशः यदि अस्ति मृत्युना किम्।

अन्वयः- चेत् लोभः अगुणेन किं, यदि पिशुनता अस्ति किं पातकैः, सत्यं चेत् तपसा च किं,यदि शुचिमनः अस्ति तीर्थेन किम्। यदि सौजन्यं गुणैः किम्, यदि सुमहिमा अस्ति मण्डनैः किम् , यदि सत् विद्या धनैः किम्, यदि अपयशः अस्ति मृत्युना किम्।

व्याख्या- लोभः = धनतृष्णा, चेत् = यदि, अगुणेन = दुर्गुणेन किं प्रयोजनम्? यदि पिशुनता = परदोषसूचकता, अस्ति = विद्यते, पातकैः = पापकर्मभिः किं प्रयोजनम्? सत्यं = ऋतं, चेत् = तर्हि, तपसा = तपश्चर्यया, च किं प्रयोजनम्? यदि शुचिमनः = पवित्रं मनः, अस्ति = विद्यते, तीर्थेन = श्रीजगन्नाथपुर्यादिगमनेन, किम् प्रयोजनम्?। यदि सौजन्यं = सज्जनता अस्ति तर्हि, गुणैः = दयादाक्षिण्यादिभिः, किं प्रयोजनम् ? यदि सुमहिमा = यदि शोभनं गौरवम्, अस्ति = विद्यते, मण्डनैः = भूषणैः किं प्रयोजनम्? यदि सत् = अनवद्यम्, विद्या = वेदादिशास्त्रज्ञानम् अस्ति,धनैः = वित्तैः, किं प्रयोजनम्? यदि अपयशः = यदि अपकीर्तिः, अस्ति मृत्युना = मरणेन, किं प्रयोजनम्?

भावार्थः- यदि मनुष्यस्य मनसि लोभः विद्यते तर्हि दुर्गुणानां काऽपि आवश्यकता नास्ति, दुर्गुण एव प्रधानोऽवगुणो वर्तते। यदि दुर्जनता अस्ति अन्यैः पापकर्मभिः को लाभः? यदि सदा सत्यभाषणं क्रियते तर्हि तपसा किं प्रयोजनमस्ति। यदि मनः पवित्रं तर्हि तीर्थाटनस्य का आवश्यकता? चेतसि सज्जनत्वं विद्यते चेत् दयादाक्षि- ण्यादिभिः सुगुणैः किं प्रयोजनम्? यदि सन्महिमाऽस्ति तर्हि अलङ्करणैः न किमपि प्रयोजनम्। यदि वेदादि-सच्छास्त्रज्ञानं वर्तते तर्हि धनैः न प्रयोजनम्। यदि अपकीर्तिरस्ति तर्हि मरणेन काऽवश्यकता? अत्र कविना उपदिष्टं यत् लोभ-पिशुनता-अपयशादि-दुर्गुणान् परित्यज्य मानवैः सत्यता-सज्जनता-पवित्रता सुमहत्तादि -सुगुणाः समादरणीयाः इति।

व्याकरणम्- लोभः = लुभ् + घञ्। पिशुनता = पिशुन + तल +टाप्। पातकैः = पत् +णिच् + ण्वुल् +तैः।सौजन्यम्= सुजनस्य भावः सुजन + ष्यञ्। मण्डनैः = मण्ड् + ल्युट्+ तैः।

कोषः- 'पिशुनो दुर्जनः खलः' इत्यमरः। 'सत्यं तथ्यमृतं सम्यक्' इत्यमरः। 'मृत्युर्मरणम्' इत्यमरः।

छन्दः- शार्दूलविक्रीडितम्।

अलङ्कारः- अर्थापत्तिः।

न कश्चिच्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भूभुजाम्।
होतारमपि जुह्वानं स्पृष्टो दहति पावकः।।५६।।

प्रसङ्गः- अत्यन्तकोपनशीलानां नृपाणाम् अनुग्रहस्य आशा दुराशा एव भवति इति कविरत्र सोदाहरणं वर्णयति।

पदच्छेदः- न कश्चित् चण्डकोपानाम्आत्मीयः नाम भूभुजां होतारम् अपि जुह्वानं स्पृष्टः दहति पावकः।

अन्वयः- चण्डकोपानां भूभुजां कश्चित् अपि न आत्मीयः नाम। पावकः जुह्वानं होतारम् अपि स्पृष्टः दहति ।

व्याख्या- चण्डकोपानां = चण्डः उग्रः कोपः क्रोधः येषाम् उग्रकोपनयुक्तानां, भूभुजां = भुवं भुञ्जन्ति ये तेषां नृपाणां, कश्चित् = कश्चनः जनः,अपि न आत्मीयः = स्वजनःभवति नाम। अत्र दृष्टान्तः-पावकः = अनलः, स्पृष्टः = करस्पर्शः प्राप्तः चेत्,जुह्वानं = हवन- कत्तारं, होतारम् अपि = ऋत्विजमपि, दहति = तापयति।

भावार्थः- उग्रक्रोधवतां भूपतीनां कोऽपि जनः स्वजनः न भवति। यतोहि कुपिताः नृपाः सर्वान् जनान् समानरूपेण दण्डयन्ति। अत्र कविः दृष्टान्तं प्रस्तौति यत् अग्नौ कदाचित् करस्पर्शः भवति चेत् असौऽनलः हवनं कुर्वन्तं पुरोहितं ऋत्विजमपि दहति।

व्याकरणम्- भूभुजाम्=भू+भुज्+क्विप् +तेषाम्। आत्मीयः = आत्मन्+छ-ईय। पावकः = पूञ् +ण्वुल्-अक। होतारम् =हु +तृच्-कर्तरि अम्। जुह्वानम्= हु+शानच्। स्पृष्टः =स्पृश् +क्त। कोपानाम्= कुप्+घञ्-तेषाम्।

कोषः- 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः'इत्यमरः।' कृशानुः पावकोऽनलः' इत्यमरः।

छन्दः- अनुष्टुप्।

अलङ्कारः- दृष्टान्तः।

मौनान्मूकःप्रवचनपटुर्वातुलो जल्पको वा,
धृष्टः पार्श्वे वसति च सदा दूरतश्चाऽप्रगल्भः।
क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः,
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः।।५७।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुते पद्ये कविः वर्णयति यत् सेवाधर्मः दुष्करः विद्यते।

पदच्छेदः- मौनात् मूकः प्रवचनपटुः वातुलः जल्पकः वा धृष्टः पार्श्वे वसति च सदा दूरतः च अप्रगल्भः क्षान्त्या भीरुः यदि न सहते प्रायशः न अभिजातः सेवाधर्मः परमगहनः योगिनाम् अपि अगम्यः।

अन्वयः- मौनात् मूकः, प्रवचनपटुः वातुलः जल्पकः वा, सदा च पार्श्वे वसति धृष्टः, दूरतः च अप्रगल्भः, क्षान्त्या भीरुः, यदि न सहते प्रायशः न अभिजातः, परमगहनः सेवाधर्मः योगिनाम् अपि अगम्यः।

व्याख्या- मौनात् = मुनेः भावः मौनं तस्मात् = तूष्णीभावात्, मूकः = निर्वचः, प्रवचनपटुः = प्रवचने पटुः =भाषणे कुशलः, वातुलः अतिवादी, जल्पकः = वाचालः वा, च सदा = सर्वदा, पार्श्वे = समीपे, वसति = निवसति, तर्हि धृष्टः = अविनीतः निर्भीकः वा, च दूरतः = दूरे वसति तर्हि अप्रगल्भः = अकुशलः अप्रतिभः, क्षान्त्या = क्षमागुणेन, भीरुः=भयालुः, यदि न सहते = यदि परभवं न क्षमते, तर्हि प्रायशः= बहुधा, न अभिजातः = अकुलीनः,अतः परमगहनः = अतिदुष्करः, सेवाधर्मः = परिचर्याकर्म, योगिनाम् = योगशक्तिसंपन्नां महापुरुषाणाम्, अपि अगम्यः = ज्ञातुम् अशक्यः अज्ञेयः अस्ति।

भावार्थः- यदि कश्चित् सेवकः तूष्णीभावं स्वीकरोति तर्हि सः मूकः, यदि भाषणे पटुत्वं दर्शयति तर्हि जल्पकः, यदि निकटे तिष्ठति तर्हि अविनीतः, यदि दूरे वसति तर्हि अपटुः, यदि मायुक्तः तर्हि भीरुः, यदि असहिष्णुः भवति तर्हि अकुलीनः इति कथ्यते। इत्थम् अतिगूढं परिचर्याकर्म त्रिकालज्ञानामपि ज्ञातुं योग्यं नास्ति।

व्याकरणम्- मौनात् = मुनि +अण्-तस्मात्। मूकः= मू+कक्। जल्पकः = जल्प्+ण्वुल् अक। वातुलः= वात+उलच्। धृष्टः=

धृष् + क्त। क्षान्त्या = क्षम् +क्तिन्,तया।   अभिजात: अभि+जन्+क्त। अगम्य: = न गन्तुं योग्य: अ+गम्+यत्।
कोष:- 'अवाचि मूक:' इत्यमर:।'धृष्टे धृष्णग्वियाच्च' इत्यमर:।'स्याज्जल्पाकस्तु वाचाल:' इत्यमर:।'अभिजात: कुलीने' स्यात् इत्यमर:।
छन्द:- मन्दाक्रान्ता-मन्दाक्रान्ताऽम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम्।।
अलङ्कार:- अर्थान्तरन्यास:।

उद्भासिताऽखिलखलस्य विशृङ्खलस्य
प्राग्जातविस्तृतनिजाधमकर्मवृत्ते:।
दैवादवाप्तविभवस्य गुणोद्विषोऽस्य,
नीचस्य गोचरगतै: सुखमाप्यते कै:।।५८।।

प्रसङ्ग:- अत्र श्लोके कविना वर्णितं यत् अतिनीच: जन: सदा त्यजनीयो भवति।
पदच्छेद:- उद्भासिता अखिलखलस्य विशृङ्खलस्य प्राक् जातविस्तृतनिजाधमकर्मवृत्ते: दैवात् अवाप्तविभवस्य गुणोद्विष: अस्य,नीचस्य गोचरगतै: सुखम् आप्यते कै:।
अन्वय:- उद्भासिता अखिलखलस्य विशृङ्खलस्य प्राक् जातविस्तृतनिजाधमकर्मवृत्ते: दैवात् अवाप्तविभवस्य गुणोद्विष: अस्य, नीचस्य गोचरगतै: कै: सुखम् आप्यते ।
व्याख्या- उद्भासिता-अखिलखलस्य = प्रकाशिता: अखिलखलस्य अखिला: समस्ता: खला: दुर्जना: येन स: तस्य = पुरस्कृत-समस्त-दुर्जनस्य, विशृङ्खलस्य = स्वच्छन्दस्य, प्रग्जातविस्तृतनिजाधर्मकर्मवृत्ते: = प्राग्जातानि पूर्वनिष्पन्नानि, विस्तृतानि सर्वत्र प्रसृतानि, निजानि स्वकीयानि, अधर्मकर्माणि दुराचरणानि तेषु वृत्ति: प्रवृत्ति: यस्य= पूर्वकृत-प्रसृत-स्वकीय-दुराचरण-लब्धजीविकस्य, दैवात् = भाग्यवशात्,अवाप्तविभवस्य = प्राप्तसमृद्धे:, गुणोद्विष: = गुणान् दयादाक्षिण्यादिगुणान् द्वेष्ट: इति तस्य =गुणद्रोहिण:, अस्य = पूर्वोक्त-दोषयुक्तस्य,नीचस्य = अधमजनस्य, गोचरगतै: गोचरं नेत्रयो: समक्षं गता: प्राप्ता: तै: तथाभूतै:= नेत्रसमक्षं प्राप्तै:, कै: = पुरुषै:, सुखं = आनन्दं कल्याणं वा, आप्यते = प्राप्यते।
भावार्थ:- येन सर्वे जना: प्रकाशिता:, य: स्वेच्छाचार:, येन पूर्वकृतानि दुष्कर्मपूर्णाचरणानि समये अस्मिन् विस्तृतानि तथा तेष्वेव वर्तनं क्रियते, य: गुणानां द्वेष्टा तथा भाग्यवशात् ऐश्वर्यपूर्ण: संजात:, एतादृशस्य अधमस्य समक्षं प्राप्ता: गता: जना: कदापि सुखं न लभ्यन्ते।
व्याकरणम्- उद्भासिता-अखिलखलस्य = उद्भासिता: अखिला: खला: येन बहुव्रीहि: तस्य।
प्राग्जातविस्तृतनिजाधमकर्मवृत्ते: =प्राग्जातानि यानि अधमकर्माणि तै: वृत्ति: यस्य स: बहुव्रीहि: तस्य। अवाप्तविभवस्य = अव् + आप्+क्त= अवाप्त: विभव: येन स: बहुव्रीहि: तस्य।
कोष:- 'पिशुनो दुर्जन: खल:' इत्यमर:।'दैवं दिष्टं भागधेयम्' इत्यमर:।'शर्मशातसुखानि च' इत्यमर:।
छन्द:- वसन्ततिलका।
अलङ्कार:- काव्यलिङ्गम्।

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण,
लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात्।
दिनस्य पूर्वार्द्ध-परार्द्ध भिन्ना,
छायेव मैत्री खल-सज्जनानाम्।।५९।।

प्रसङ्ग:- अत्र श्लोके कवि: भर्तृहरि: दुर्जन-सज्जनयो: मैत्रीं वर्णयति।
पदच्छेद:- आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण, लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात्, दिनस्य पूर्वार्द्ध-परार्द्ध भिन्ना, छाया इव मैत्री खल-सज्जनानाम्।
अन्वय:- खल-सज्जनानां मैत्री आरम्भगुर्वी क्रमेण क्षयिणी पुरा लघ्वी च पश्चात् वृद्धिमती च, पूर्वार्द्ध-परार्द्ध भिन्ना दिनस्य छाया इव भवति।

व्याख्या- खल-सज्जनानां = खला: दुर्जना: सज्जना: सत्पुरुषा: तेषाम् = दुर्जन-सुजनानां, मैत्री= मित्रता, आरम्भगुर्वी = आरम्भे प्रारम्भसमये गुर्वी महती, क्रमेण = समयक्रमेण, क्षयिणी = क्षीयमाणा, पुरा= प्रथमं, लघ्वी = ह्रस्वा, पश्चात् = अनन्तरं, च वृद्धिमती वर्धमाना, च पूर्वार्द्ध-परार्द्धभिन्ना= पूर्वाह्ण-अपराह्ण-भेदेन, दिनस्य = दिवसस्य, छाया प्रतिछाया, इव = सदृशी, भवति।

भावार्थ:- यथा दिनस्य पूर्वार्द्धे छाया दीर्घरूपा तदनन्तरं क्रमश: लघुरूपा च भवति तथा दिवसस्य उत्तरार्द्धभागे प्राक् ह्रस्वरूपा तदनन्तरं क्रमश: दीर्घरूपा च भवति इत्येवं खलानां मित्रता प्रथमं स्वकार्यं साधयितुं बृहदरूपा तत:परं कार्यसिद्धे: पश्चात् ह्रस्वरूपा च भवति परन्तु सज्जनानां मैत्री अहेतुकी भवति प्रथमं ह्रस्वरूपा क्रमश: अतिपरिचयात् मित्रता बृहद्रूपा च भवति।

व्याकरणम्- मैत्री =मित्र +अण् +ङीप्। गुर्वी= गुरु + ङीप्। क्षयिणी=क्षि+णिनि+ङीप्। वृद्धिमती =वृद्धि + मतुप् +ङीप्। भिन्ना = भिद् +क्त + टाप्।

कोष:- 'छाया सूर्यप्रिया कान्ति: प्रतिबिम्बमनातप:' इत्यमर:।

छन्द:- उपजाति:।

अलङ्कार:- यथासंख्यम्, उपमा च।

मृग-मीन-सज्जनानां तृण-जल-सन्तोष-विहितवृत्तीनाम्।
लुब्धक-धीवर-पिशुना निष्कारणवैरिणो जगति।। ६०।।

प्रसङ्ग:- प्रस्तुते श्लोके कवि: वर्णयति यत् दुर्जना: विना कारणं शत्रुतामाचरन्ति।

पदच्छेद:- मृग-मीन-सज्जनानां तृण-जल-सन्तोष-विहितवृत्तीनां लुब्धक-धीवर-पिशुना: निष्कारणवैरिण: जगति।

अन्वय:- जगति लुब्धक-धीवर-पिशुना: तृण-जल-सन्तोष-विहितवृत्तीनां मृग-मीन-सज्जनानां निष्कारणवैरिण: भवन्ति।

व्याख्या- जगति = संसारे, लुब्धका: = व्याधा:, धीवरा: = मत्स्याजीवा:, पिशुना: = दुर्जना:, तृण-जल-सन्तोष-विहितवृत्तीनां = घास-जल-सन्तोषाश्च येषां वृत्तिं जीविनं तेषाम्, मृग-मीन-सज्जनानां = हरिण-मत्स्य-सत्पुरुषाणाम्, निष्कारणवैरिण: = अकारण- शत्रव:, भवन्ति।

भावार्थ:- संसारे मृगा: तृणादिना, मत्स्या: जलेन, सज्जना: सन्तोषमात्रेण च स्ववृत्तिं चालयन्ति। अर्थात् एतेअन्येषामहितमाचरन्त: स्वजीविकां निर्वाहयन्ति। पुनश्च व्याधा: मृगान् घ्नन्ति धीवरा: मत्स्यान् धरन्ति, दुर्जना: सज्जनेभ्य: असूयन्ति च। अर्थात् व्याध-धीवर-दुर्जना: क्रमश: हरिण-मत्स्य-सत्पुरुषाणां निर्हेतुकशत्रव: भवन्ति। अत: सदैव निष्कारणशत्रुभ्य: सावधाना: भवितव्या:।

व्याकरणम्- सन्तोष:= सम्+तुष्+घञ्। विहित:=वि + धा +क्त। वृत्ति:= वृ+क्तिन्। मृगमीनसज्जना:= मृगश्च मीनश्च सज्जनश्च द्वन्द्व: ते। तृणजलसन्तोषविहितवृत्तीनाम्= तृणं च जलं च सन्तोषश्च तै: विहिता: वृत्तय: येषां ते। वैरिण: =वैर+इनि-ते।

कोष:- 'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि स:' इत्यमर:। 'कैवर्ते दासधीवरौ' इत्यमर:। 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमर:।

छन्द:- आर्या।

अलङ्कार:- यथासंख्यम्।

वाञ्छा सज्जनसंगमे, परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता,
विद्यायां व्यसनं, स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद् भयम्।
भक्ति: शूलिनि शक्तिरात्मदमने, संसर्गमुक्ति: खले,
येष्वेते निवसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नम:।। ६१।।

प्रसङ्ग:- प्रस्तुते पद्ये कवि: वर्णयति यत् सज्जनानां सद्गुणा: सदा वन्दनीया:।

पदच्छेद:-वाञ्छा सज्जनसंगमे, परगुणे प्रीति: गुरौ नम्रता विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रति: लोकापवादाद् भयम् भक्ति: शूलिनि शक्ति: आत्मदमने, संसर्गमुक्ति: खले येषु एते निवसन्ति निर्मलगुणा: तेभ्य: नरेभ्य: नम:।

अन्वय:- सज्जनसंगमे वाञ्छा, परगुणे प्रीति:, गुरौ नम्रता, विद्यायां व्यसनं, स्वयोषिति रति:, लोकापवादाद् भयम्, शूलिनि

भक्तिः, आत्मदमने शक्तिः, खले संसर्गमुक्तिः, एते निर्मलगुणाः येषु निवसन्ति तेभ्यः नरेभ्यः नमः।

व्याख्या- सज्जनसंगमे= सज्जनानां संङ्गमे, साधूनां संगतौ, वाछ ा = इच्छा, परगुणे= परेषां गुणः तस्मिन्= परकीये गुणे,प्रीतिः = प्रेम, गुरौ = पूज्यजने, नम्रता =विनयः, विद्यायाम् = शास्त्राध्ययने, व्यसनम् = आसक्तिः, स्वयोषिति =निजधर्मपत्न्याम्, रतिः =अनुरागः, लोकापवादाद् = लोकनिन्दायाः, भयम् = भीतिः, शूलिनि = त्रिशूलधारिणि शिवे, भक्तिः = अनुरक्तिः, आत्मदमने = आत्मनः दमने= स्वस्य निग्रहे, शक्तिः = सामर्थ्यम्, खले = दुर्जने, संसर्गमुक्तिः =संपर्कत्यागः, एते = इमे, निर्मलगुणाः = निर्मलाश्च ते गुणाः= पवित्रगुणाः, येषु = सत्पुरुषेषु, निवसन्ति = तिष्ठन्ति, तेभ्यः = सज्जनेभ्यः, नरेभ्यः = मानवेभ्यः, नमः = प्रणामः।

भावार्थः- साधुसमागमे अभिलाषा, परगुणे प्रेम, पूज्ये गुरुजने विनयभावः, सच्छास्त्रे आसक्तिः, पाणिगृहीतायां पत्न्यां प्रेम, लोकनिन्दायाः भयं, महादेवे ईश्वरे भक्तिः, आत्मनिग्रहे सामर्थ्यम्, दुष्टजनैः साकं संपर्कत्यागः- एते पूर्वोक्ताः पवित्रगुणाः येषु मानवेषु विद्यन्ते तेभ्यः सत्पुरुषेभ्यः प्रणामाः सन्तु।

व्याकरणम्- वाछ ा = वाछ ् + अ+ टाप्। प्रीतिः = प्री + क्तिन्। नम्रता = नम्र + तल् ।व्यसनं = वि + अस् + ल्युट्। रतिः = रम् + क्तिन्। लोकापवादाद् = लोक + अप+ वद्+ घञ्, तस्मात्। भयम् = भी +अच्। भक्तिः = भज् + क्तिन्। शूलिनि = शूल + इनि= शूली, तस्मिन्। शक्तिः = शक् + क्तिन्। मुक्तिः = मुच् + क्तिन्। तेभ्यः नरेभ्यः नमः = नमः योगे चतुर्थी।

कोषः- 'शिवः शूली महेश्वरः' इत्यमरः। 'आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि। चित्ते धृतौ च'। इति धरणीकोषः।

छन्दः- शार्दूलविक्रीडितम्।

अलङ्कारः- उदात्तम्।

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा,
सदसि वाक्पटुता, युधि विक्रमः।
यशसि चाऽभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्।।६२।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुते श्लोके कविः महापुरुषाणां स्वभावसिद्धगुणान् वर्णयति।

पदच्छेदः- विपदि धैर्यम् अथ अभ्युदये क्षमा,सदसि वाक्पटुता,युधि विक्रमः यशसि च अभिरुचिः व्यसनं श्रुतौ प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्।

अन्वयः- विपदि धैर्यम्, अथ अभ्युदये क्षमा,सदसि वाक्पटुता, युधि विक्रमः, यशसि च अभिरुचिः, श्रुतौ व्यसनं, इदं हि महात्मनां प्रकृतिसिद्धम्।

व्याख्या- विपदि=विपत्काले, धैर्यम्= धृतिः, अथ= अनन्तरम्, अभ्युदये = समृद्धिकाले, क्षमा = सहिष्णुता, सदसि = सभायाम्, वाक्पटुता = वाग्मिता, युधि= संग्रामे, विक्रमः = परा- क्रमः, यशसि = कीर्तौ,च अभिरुचिः = प्रेम,श्रुतौ= वेदशास्त्रे, व्यसनम्= आसक्तिः, इदम् = एतत्, हि=एव,महात्मनाम्= महापुरुषाणाम्, प्रकृतिसिद्धम् = निसर्गसिद्धमस्ति।

भावार्थः- आपत्काले धृतिः, संपदि सहिष्णुता, सभायां वाक्पटुत्वम्, समरे पराक्रमः, यशसः अभिलाषः, वेदशास्त्राध्ययने आसक्तिः, एतत् सर्वं महानुभावानां निश्चयेन निसर्गसिद्धं वर्तते। अर्थात् सज्जनपुरुषाणाम् एते गुणाः स्वभावसिद्धाः भवन्ति।

व्याकरणम्- विपदि= वि+पद्+क्विप्, तस्याम्। धैर्यम्=धीर+ष्यञ्। अभ्युदये अभि + उद् + इ + अच्, तस्मिन्। क्षमा= क्षम्+अङ्+टाप्। वाक्पटुता= वच्+क्विप्, वाक्, पटु + तल् + टाप्। युध्+क्विप्। विक्रमः= वि+क्रम्+अच्। श्रुतौ= श्रु + क्तिन्, तस्याम्।

कोषः- 'विपत्यां विपदापदौ' इत्यमरः। 'सभासमितिसंसदः' इत्यमरः। 'वाचोयुक्तिपटु-र्वाग्मी'इत्यमरः। 'श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायः' इत्यमरः।

छन्दः- द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ। द्रुतविलम्बितम्

अलङ्कारः- अर्थान्तरन्यासः।

प्रदानं प्रच्छन्नं, गृहमुपगते सम्भ्रमविधिः,

प्रियं कृत्वा मौनं, सदसि कथनं चाप्युपकृतेः।
अनुत्सेको लक्ष्म्यां, निरभिभवसाराः परकथाः,
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम्।। ६३।।

प्रसङ्गः- अत्र श्लोके कविः वर्णयति यत् सज्जनानां प्रकृतिः परोपकाराय एव भवति। अतः एतेषां व्रतं कठिनतममेव विद्यते।

पदच्छेदः- प्रदानं प्रच्छन्नं, गृहम् उपगते सम्भ्रमविधिः, प्रियं कृत्वा मौनं, सदसि कथनं च अपि उपकृतेः अनुत्सेकः लक्ष्म्यां,निरभिभवसाराः परकथाः, सतां केन उद्दिष्टं विषमम् असिधाराव्रतम् इदम्।

अन्वयः- प्रदानं प्रच्छन्नं गृहम् उपगते सम्भ्रमविधिः, प्रियं कृत्वा मौनं, सदसि च उपकृतेः कथनं, लक्ष्म्याम् अनुत्सेकः,परकथाः निरभिभवसाराः,इदम् विषमम् असिधाराव्रतम् सतां केन उद्दिष्टम्।

व्याख्या- प्रदानं = दानं, प्रच्छन्नं = गुप्तम्, गृहम्= स्वभवनम्, उपगते = समागते, सम्भ्रमविधिः = संभ्रमस्य आदरस्य विधिः क्रिया, प्रियं = हितं, कृत्वा मौनं =तूष्णीभावः, सदसि = विद्वत्सभायाम्, च उपकृतेः = उपकारस्य, कथनं = प्रकाशनं, लक्ष्म्याम् = सम्पत्तौ, अनुत्सेकः = न उत्सेकः गर्वराहित्यम्, , परकथाः= परेषाम् अन्येषां कथाः चर्चाः, निरभिभवसाराः= नास्ति अभिभवस्य सारः यासु ताः=निन्दालेशरहिताः, इदम् = एतत्, विषमम् =कठिनम्, असिधाराव्रतम् = खड्गधारा इव तीक्ष्णं सङ्कल्पं,सतां = सज्जनानां, केन = मानवेन, उद्दिष्टम् = उपदिष्टम्।

भावार्थः- गुप्तं दानं, गृहं समागते पूजाविधिः, उपकारं कृत्वा अप्रचारः, सभायां अन्यकृतस्य उपकारस्य प्रकाशनं,समृद्धौ अगर्वं, परचर्चाप्रसङ्गे निन्दावर्जनम् एतत् सर्वं कठिनं खड्गधारेवत ीक्ष्णंव.तंस ज्जनानांक, तेके नउ पदिष्टम्?न के नापि त`स वयमेव कुर्वन्ति।

व्याकरणम्- प्रदानं = प्र+दा+ल्युट्। प्रच्छन्नं = प्र + छद् +क्त। गृहम् = ग्रह् + क। उपगते = उप + गम् + क्त, तस्मिन्। सभ्रमः = सम् + भ्रम् + घञ्। विधिः = वि + धा + कि। कृत्वा = कृ + क्त्वा। उपकृतेः = उप + कृ + क्तिन्, तस्य। कथनं = कथ् + ल्युट्। अनुत्सेकः = उत् + सिच् + धञ् - उत्सेकः, न उत्सेकः। निरभिभवः = निर् +अभि + भू + अप्। सतां = अस् + शतृ + तेषाम्, पुं। उद्दिष्टं = उद् + दिश् + क्त।

कोषः- 'गृहं गेहोदवसितम्' इत्यमरः।'अतिथीनां गृहागते' इत्यमरः।'संभ्रमः साध्वसेऽपि मेदिनी' कोषः। 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे' इति विश्वः।

छन्दः- शिखरिणी।

अलङ्कारः- अर्थापत्तिः।

व्याख्या- प्रदानं = दानं, प्रच्छन्नं = गुप्तम्, गृहम्= स्वभवनम्, उपगते = समागते, सम्भ्रमविधिः = संभ्रमस्य आदरस्य विधिः क्रिया, प्रियं = हितं, कृत्वा मौनं =तूष्णीभावः, सदसि = विद्वत्सभायाम्, च उपकृतेः = उपकारस्य, कथनं = प्रकाशनं, लक्ष्म्याम् = सम्पत्तौ, अनुत्सेकः = न उत्सेकः गर्वराहित्यम्, , परकथाः= परेषाम् अन्येषां कथाः चर्चाः, निरभिभवसाराः= नास्ति अभिभवस्य सारः यासु ताः=निन्दालेशरहिताः, इदम् = एतत्, विषमम् =कठिनम्, असिधाराव्रतम् = खड्गधारा इव तीक्ष्णं सङ्कल्पं,सतां = सज्जनानां, केन = मानवेन, उद्दिष्टम् = उपदिष्टम्।

भावार्थः- गुप्तं दानं, गृहं समागते पूजाविधिः, उपकारं कृत्वा अप्रचारः, सभायां अन्यकृतस्य उपकारस्य प्रकाशनं,समृद्धौ अगर्वं, परचर्चाप्रसङ्गे निन्दावर्जनम् एतत् सर्वं कठिनं खड्गधारेवत ीक्ष्णंव.तंस ज्जनानांक, तेके नउ पदिष्टम्?न के नापि त`स वयमेव कुर्वन्ति।

व्याकरणम्- प्रदानं = प्र+दा+ल्युट्। प्रच्छन्नं = प्र + छद् +क्त। गृहम् = ग्रह् + क। उपगते = उप + गम् + क्त, तस्मिन्। सभ्रमः = सम् + भ्रम् + घञ्। विधिः = वि + धा + कि। कृत्वा = कृ + क्त्वा। उपकृतेः = उप + कृ + क्तिन्, तस्य। कथनं = कथ् + ल्युट्। अनुत्सेकः = उत् + सिच् + धञ् - उत्सेकः, न उत्सेकः। निरभिभवः = निर् +अभि + भू + अप्। सतां = अस् + शतृ + तेषाम्, पुं। उद्दिष्टं = उद् + दिश् + क्त।

कोषः- 'गृहं गेहोदवसितम्' इत्यमरः।'अतिथीनां गृहागते' इत्यमरः।'संभ्रमः साध्वसेऽपि मेदिनी' कोषः। 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे' इति विश्वः।

छन्दः– शिखरिणी।
अलङ्कारः– अर्थापत्तिः।

करे श्लाघ्यस्त्यागः, शिरसि गुरुपादप्रणयिता,
मुखे सत्या वाणी, विजयि भुजयोर्वीर्यमतुलम्।
हृदि स्वच्छा वृत्तिः, श्रुतमधिगतं च श्रवणयो–
र्विनाऽप्यैश्वर्येण, प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम्।।६४।।

प्रसङ्गः–अत्र श्लोके कविः भणति यत् महापुरुषाणाम् अवयवानामलङ्करणं तेषां सद्गुणा एव भवन्ति।
पदच्छेदः– करे श्लाघ्यः त्यागः, शिरसि गुरुपादप्रणयिता, मुखे सत्या वाणी, विजयि भुजयोः वीर्यम् अतुलम् हृदि स्वच्छा वृत्तिः, श्रुतम् अधिगतं च श्रवणयोः विना अपि ऐश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनम् इदम्।
अन्वयः– करे श्लाघ्यः त्यागः, शिरसि गुरुपादप्रणयिता, मुखे सत्या वाणी, भुजयोः विजयि अतुलं वीर्यं, हृदि स्वच्छा वृत्तिः, श्रवणयोः च अधिगतं श्रुतम् इदम् ऐश्वर्येण विना अपि प्रकृतिमहतां मण्डनम् अस्ति।
व्याख्या– करे= हस्ते, श्लाघ्यः = प्रशंसनीयः, त्यागः=दानम्, शिरसि = मस्तके, गुरुपादप्रणयिता = गुरोः पादयोः प्रणयिता = पित्रादेः चरणयोः प्रणामरूपो विनयः, मुखे = वदने, सत्या = ऋता, वाणी = वचनम्, भुजयोः = करयोः, विजयि =जयशीलम्, अतुलम् = नास्ति तुला यस्य तत्= अनुपमम्, वीर्यम् = सामर्थ्यम्, हृदि = अन्तःकरणे, स्वच्छा = निर्मला, वृत्तिः = व्यवहारः, श्रवणयोः = कर्णयोः च अधिगतं = ज्ञातं, श्रुतम् = शास्त्रम्, इदम् = एतत् सर्वम्, ऐश्वर्येण = संपत्या, विना = अनन्तरेण, अपि प्रकृतिमहताम् =प्रकृत्याम् महान्तः तेषाम् = स्वभावेन सत्पुरुषाणाम्, मण्डनम् = भूषणम्, अस्ति।
भावार्थः–संसारे जनानामाभूषणैः कङ्कणादिभिः करादि-अवयवानां मण्डनं भवति। परन्तु स्वभावेन महात्मनां सज्जनानां करे प्रशंसनीयं दानं, मस्तके गुरुजनानां कृते प्रणामरूपा विनम्रता, मुखे सत्यस्वरूपा वाक्, भुजयो जयशीलमतुलनीयं शौर्यं, हृदये निर्मला वृत्तिः, कर्णयोः ज्ञातं ज्ञानं च संपत्तिरहितम् आभूषणमस्ति।
व्याकरणम्– श्लाघ्यः =श्लाघ् + ण्यत् । त्यागः = त्यज् + घञ्। प्रणयिता = प्रणय +इनि- प्रणयिन् +तल् +टाप् ।विजयि = वि + जि +णिनि। वीर्यम् = वीर + यत्। अधिगतम् = अधि + गम् + क्त। ऐश्वर्येण= ईश् + वरच्, ईश्वरस्य भावः ऐश्वर्यम् तेन। मण्डनम्= मण्ड+ ल्युट्।
कोषः– 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः। 'त्यागो विहायितं दानम्' इत्यमरः। 'सत्यं तथ्यमृतम् ' इत्यमरः। 'गीर्वाग्वाणीसरस्वती' इत्यमरः। 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इत्यमरः।
छन्दः– शिखरिणी।
अलङ्कारः– विभावना- विभावना विनापि स्यात् कारणं कार्यजन्म चेत्।

सम्पत्सु महतां चित्तं भवत्युत्पलकोमलम्।
आपत्सु च महाशैलशिलासङ्घातकर्कशम्।।६५।।

प्रसङ्गः– प्रस्तुते श्लोकेकविः विपत्संपदोः सज्जनानां मनोवृत्तिं वर्णयति।
पदच्छेदः– सम्पत्सु महतां चित्तं भवति उत्पलकोमलम् आपत्सु महाशैलशिलासङ्घातकर्कशम्।।
अन्वयः– महतां चित्तं सम्पत्सु उत्पलकोमलम् आपत्सु च महाशैलशिलासङ्घातकर्कशं भवति।
व्याख्या– महताम् = सज्जनानाम्, चित्तम् = मनः, सम्पत्सु = समृद्धिषु, उत्पलकोमलम् = उत्पलम् इव कोमलम्= कमल-मृदुलम्, आपत्सु = विपत्सु, च महाशैलशिलासङ्घात- कर्कशम्=महान् विशालः यः शैलः पर्वतः तस्य शिलाः प्रस्तराः तासां संघातः समूहः इव कर्कशं कठिनम् = विशाल-पर्वत-प्रस्तर-समूहः वत् कठिनं भवति= जायते।
भावार्थः– धन-धान्यादि-संपत्सु सुजनानां चित्तं कमलवत् कोमलं भवति। सर्वेषां परोपकाराय दुःखनाशाय सदा प्रयत्नशीलाः भवन्ति। विपत्सु च विशालपर्वतस्य पाषाणवत् कठिनं भवति। अर्थात् ते स्वधीरतां न त्यजन्ति। सुख-दुःखेषु समभावं सज्जनानां चित्तं तिष्ठति।
व्याकरणम्– उत्पलकोमलं = उत्पलम् इव कोमलम् – कर्मधारयः, सम्पत्सु = सम् + पद् +क्विप्। आपत्सु =आ + पद् +

क्विप्। शिलासङ्घातः = शिलानां संङ्घातः षष्ठी तत्पु.।

कोषः- 'स्यादुत्पलं कुवलयम्'इत्यमरः।'कोमलं मृदुलं मृदुः'इत्यमरः।'प्रस्तरग्रावोपलाश्मानः' इत्यमरः।'कर्कशं कठिनं क्रूरम्' इत्यमरः।

छन्दः- अनुष्टुप्।

अलङ्कारः- समुच्चयः।

सन्तप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते,
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते।
स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं तन्मौक्तिकं जायते,
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते।। ६६ ।।

प्रसङ्गः- अस्मिन् श्लोके कविः अधम-मध्यम-उत्तमजनानां चित्तवृत्तिं वर्णयति।

पदच्छेदः- सन्तप्त-अयसि संस्थितस्य पयसः नाम अपि न ज्ञायते, मुक्ताकारतया तत् एव नलिनीपत्रस्थितं राजते स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं तत् मौक्तिकं जायते, प्रायेण अधममध्यम-उत्तमगुणः संसर्गतः जायते।

अन्वयः- सन्तप्त-अयसि संस्थितस्य पयसः नामापि न ज्ञायते, तदेव नलिनीपत्रस्थितं मुक्ताकार- तया राजते तत् स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं मौक्तिकं जायते प्रायेणाधममध्यमोत्तम- गुणः संसर्गतः जायते।

व्याख्या- सन्तप्त-अयसि = सन्तप्तं च तत् अयः तस्मिन्= ज्वलित-लौहे, संस्थितस्य निक्षिप्तस्य, पयसः = जलस्य, नामापि = नामधेयमपि, न ज्ञायते = न जानाति, तदेव = तत् जलम् एव, नलिनीपत्रस्थितं = नलिन्याः पत्रं तस्मिन् स्थितं तत्= कमलिनी-पत्र-मध्यस्थितं, मुक्ताकारतया = मुक्तायाः आकार इव आकारः यस्य सः मुक्ताकारः तस्य भावः मुक्ताकारता तया = मौक्तिकरूपेण, राजते = शोभते, तत् = जलम्, स्वात्याम् = स्वाति -नक्षत्र-योगे, सागरशुक्तिमध्यपतितं = सागरे या शुक्तिः तस्याः मध्ये पतितं तत्= अन्तराल-शुक्तिमध्यगतं, मौक्तिकं = मुक्तारत्नं, जायते = भवति, प्रायेण = बाहुल्येन, अधममध्यमोत्तमगुणः = अधमः मध्यमः उत्तमश्च गुणः, संसर्गतः =संपर्कात्, जायते = उद्भवति।

भावार्थः-जलं प्रज्वलिते लौहे नाममात्रमपि न तिष्ठति अर्थात् विलुप्तं भवति।तदेव जलं कमलिनी-पत्रे मुक्ताकारतया शोभते। तदेव जलं स्वातिनक्षत्रे सागरशुक्तौ पतितं मुक्तारत्नं जायते। बाहुल्येन वस्तूनाम् अधम-मध्यम-उत्तमगुणः तत्तद्गुण-युक्तानां पदार्थानां सम्पर्कवशात् समुद्भवति।

व्याकरणम्- सन्तप्त-अयसि = सम् + तप् + क्त, सन्तप्तं च तत् अयः तस्मिन्। संस्थितस्य = सम्+स्था+क्त-तस्य, मौक्तिकं =मुक्ता + इक्।संसर्गतः =संसर्ग +तस्। पतितं=पत्+क्त।

कोषः- 'लौहऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं कालाययसायसी' इत्यमरः।'सलिलं कमलं जलम्'इत्यमरः।

छन्दः- शार्दूलविक्रीडितम्।

अलङ्कारः- समुच्चयः।

यः प्रीणयेत् सुचरितैः पितरं स पुत्रो,
यद् भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रम्।
तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं य-
देतत्त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते।। ६७।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुते श्लोके कविः वर्णयति यत् पुण्यकर्मणा मनुष्यः सत्पुत्र-भार्या-मित्र-त्रयम् एव लभते।

पदच्छेदः- यः प्रीणयेत् सुचरितैः पितरं स पुत्रः यद् भर्तुः एव हितम् इच्छति तत् कलत्रम् तत् मित्रम् आपदि सुखे च समक्रियं यद् एतत् त्रयं जगति पुण्यकृतः लभन्ते।

अन्वयः- यः सुचरितैः पितरं प्रीणयेत् स पुत्रः, यद् भर्तुः एव हितम् इच्छति तत् कलत्रं, यद् आपदि सुखे च समक्रियं तत् मित्रम्, एतत् त्रयं जगति पुण्यकृतः लभन्ते।

व्याख्या- यः = पुत्रः, सुचरितैः = सदाचारैः, पितरं = जनकं, प्रीणयेत् = सन्तोषयेत्, स पुत्रः = आत्मजः, यद् भर्तुः = पत्युः, एव हितम् = कल्याणम्, इच्छति = वाञ्छ ति, तत् कलत्रं = पत्नी, यद् आपदि = विपदि, सुखे च = सम्पतौ च, समक्रियं = एकरूपम्,तत् मित्रम् = सखा, एतत् त्रयं = उक्तं सत्पुत्र-भार्या-सुहृत्त्रयं, जगति = संसारे, पुण्यकृतः = पुण्यवन्तः, लभन्ते = प्राप्तुं शक्नुवन्ति।

भावार्थः- सदाचरणैः पितुः सन्तोषकारकः पुत्रः, पत्युः हितकाङ्क्षिणी भार्या, दुःखे सुखे च समव्यवहारशीलं मित्रम्-एतत् त्रयं संसारे पुण्यशालिनः एव प्राप्नुवन्ति।

व्याकरणम्- पितरम्= पा + तृच्-तम्। भर्तुः = भृ + तृच्-तस्य। पुण्यकृतः = पुण्य + कृ + क्विप्-ते। सुचरितैः= शोभनानि चरितानि तैः। समक्रियम्= समा क्रिया यस्य तत्।

कोषः- 'तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः। 'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः' इत्यमरः। 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः।'मित्रं सखा सुहृत्' इत्यमरः।

छन्दः- वसन्ततिलका।

अलङ्कारः- काव्यलिङ्गम् समुच्चयश्च।

एको देवो केशवो वा शिवो वा,
ह्येकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा।
एको वासः पत्तने वा वने वा,
एका नारी सुन्दरी वा दरी वा।। ६८।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुते श्लोके कविना वर्णितं यत् सदा एकाश्रयः एव श्रेयस्करः भवति।

पदच्छेदः- एकः देवः केशवः वा शिवः वा, हि एकं मित्रं भूपतिः वा यतिः वा एकः वासः पत्तने वा वने वा, एका नारी सुन्दरी वा दरी वा।

अन्वयः- केशवः वा शिवः वा एकः देवः, हि भूपतिः वा यतिः वा एकं मित्रं, पत्तने वा वने वा एकः वासः, सुन्दरी वा दरी वा एका नारी।

व्याख्या- केशवः = विष्णुः, वा = अथवा, शिवः = महादेवः वा, एकः = अद्वितीयः, देवः = ईश्वरः,हि = यतोहि,भूपतिः = नृपतिः,वा यतिः = अथवा संन्यासी,वा एकं = एकमेव, मित्रं = सखा, पत्तने =नगरे, वा = अथवा, वने = अरण्ये वा, एकः = एकमात्रः, वासः = निवासः, एका नारी = एका भार्या, सुन्दरी = सुरूपा स्त्री, वा = अथवा, दरी = पर्वतगुहा, वा ।

भावार्थः- हरिहरयोः मध्ये मानवेन यथेच्छम् एकः देवः समाश्रयणीयः। जीवने एकमेव मित्रं करणीयं नृपतिः यतिः वा। सदा एकत्र वासः विधातव्यः नगरे वा अरण्ये वा। जीवने एका स्त्री स्वीकरणीया सुन्दरी वा पर्वतकन्दरा वा।

व्याकरणम्- भूपतिः = भुवः पतिः षष्ठी तत्पु.। वासः = वस् + घञ्। सुन्दरी = सुन्दर + ङीष्।

कोषः-'पूः स्त्री पुरी नगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम्' इत्यमरः। 'दरी तु कन्दरी वा स्त्री' इत्यमरः।

छन्दः- शालिनी।

अलङ्कारः- अनुप्रासः।

नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगुणकथनैः स्वान् गुणान् ख्यापयन्तः,
स्वार्थान्सम्पादयन्तो विततपृथुतरारम्भयत्नाः परार्थे।
क्षान्त्यैवाक्षेपरूक्षाक्षरमुखरमुखान् दुर्जनान् दूषयन्तः,
सन्तः साश्चर्यचर्या जगति बहुमताः कस्य नाभ्यर्चनीयाः।। ६९।।

प्रसङ्गः- अत्र कविः वर्णयति यत् नम्रतादयः गुणयुक्ताः सज्जनाः संसारे सदा पूजनीयाः भवन्ति।

पदच्छेदः- नम्रत्वेन उन्नमन्तः परगुणकथनैः स्वान् गुणान् ख्यापयन्तः, स्वार्थान् सम्पादयन्तः विततपृथुतरारम्भयत्नाः परार्थे क्षान्त्या एव आक्षेपरूक्षाक्षरमुखरमुखान् दुर्जनान् दूषयन्तः, सन्तः साश्चर्यचर्या जगति बहुमताः कस्य न अभ्यर्चनीयाः।

अन्वयः- नम्रत्वेन उन्नमन्तः परगुणकथनैः स्वान् गुणान् ख्यापयन्तः,परार्थे विततपृथुतरारम्भयत्नाः स्वार्थान् सम्पादयन्तः क्षान्त्या

एव आक्षेपरूक्षाक्षरमुखरमुखान् दुर्जनान् दूषयन्तः, साश्चर्यचर्या जगति बहुमताः सन्तः कस्य न अभ्यर्चनीयाः?

व्याख्या- नम्रत्वेन = विनयेन, उन्नमन्तः= उन्नतिं प्राप्नुवन्तः, परगुणकथनैः = परेषां गुणानां कथनं तैः = परकीय-सद्गुण-वर्णनैः, स्वान्=निजान्, गुणान् = दयादाक्षिण्यादिगुणान्, ख्यापयन्तः = ख्यातिं नयन्तः= प्रकटयन्तः, परार्थे = परेषाम् अर्थे = परप्रयोजन-सम्पादने, विततपृथुतरारम्भयत्नाः = विततः पृथुतरः आरम्भः स चासौ यत्नः =वस्तृत- महत्तर-उपक्रम-उद्योगः, स्वार्थान् = आत्मीय-प्रयोजनानि, सम्पादयन्तः =साधयन्तः, क्षान्त्या = क्षमया, एव = हि, आक्षेपरूक्षाक्षरमुखरमुखान् = आक्षेपेण रूक्षाणि च तानि अक्षराणि तैः मुखरं मुखं येषां ते तान् =परनिन्दया परुषवाक्य- भाषिणः, दुर्जनान् = खलान्, दूषयन्तः = तिरस्कुर्वन्तः, साश्चर्यचर्या = साश्चर्यं चर्या येषां ते = विस्मयजनक चेष्टा, जगति = संसारे, बहुमताः =लोकमान्याः, सन्तः =भवन्तः, कस्य = जनस्य न अभ्यर्चनीयाः =न पूजनीयाः?

भावार्थः- विनम्रतया समुन्नतिं प्रकटयन्तः, परकीयप्रशंसया निजगुणान् कथयन्तः, परोपकारेणैव स्वार्थं संपादयन्तः, कटुवचनभाषिणः दुर्जनान् क्षमया एव तिरस्कुर्वन्तः, विस्मयजनक चरित्राः सत्पुरुषाः संसारे सर्वेषां जनानामेव पूजनीयाः भवन्ति।

व्याकरणम्- नम्रत्वेन = नम्र + त्व-तेन। उन्नमन्तः =उत्+ नम् + शतृ-ते। ख्यापयन्तः = ख्या +णिच् + पुक् + शतृ-ते। वितत = वि + तत् +क्त। यत्न = यत् + नङ्। सम्पादयन्तः =सम् + पद् + णिच् + शतृ-ते। क्षान्त्या = क्षम् + क्तिन्-तया। आक्षेपः =आ + क्षिप् +घञ्। बहुमताः = बहु + मतुप्-ते। सन्तः = अस् + शतृ-ते। अभ्यर्चनीयाः =अभि +अर्च +अनीयर्।

कोषः- 'अर्थोभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः। 'दुर्मुखे मुखराबद्धमुखी' इत्यमरः।

छन्दः- स्रग्धरा।

अलङ्कारः- विरोधाभासः, उदात्तः, समुच्चयश्च।

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमै-
र्नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः,
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्।। ७०।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुते श्लोके कविः परोपकारिणां प्रकृतिं सम्यग् वर्णयति।

पदच्छेदः- भवन्ति नम्राः तरवः फलोद्गमैः नव अम्बुभिः दूरविलम्बिनः घनाः अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एव एष परोपकारिणाम्।

अन्वयः- तरवः फलोद्गमैः नम्राः भवन्ति, घनाः नवाम्बुभिः दूरविलम्बिनः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः अनुद्धताः एष परोपकारिणां स्वभाव एव।।

व्याख्या- तरवः = वृक्षाः, फलोद्गमैः = फलानाम् उद्गमैः = फलागमैः, नम्राः = अवनताः, भवन्ति =जायन्ते, घनाः = मेघाः, नवाम्बुभिः = नवानि च तानि अम्बूनि तैः= नूतनजलबिन्दुभिः, दूरविलम्बिनः = दूरं विलम्बन्ते इति= भूमिपर्यन्तं नम्रीभवन्ति, सत्पुरुषाः = सज्जनाः, समृद्धिभिः = ऐश्वर्यादिभिः, अनुद्धताः = अहंकाररहिताः नम्राः, एषः = अयम्, परोपकारिणां = परहितरतानां जनानां, स्वभावः = प्रकृतिः, एव।

भावार्थः- वृक्षाः फलागमैः नम्रीभूताः भवन्ति। जलदाः नवजलागमैः दूरप्रदेशं भूमिपर्यन्तम् अधोलम्बिनः भवन्ति। सज्जनाः ऐश्वर्यैः धनैः नम्राः भवन्ति। यतोहि महापुरुषाणां स्वभावः एतादृशः एव भवति। कथितं च- परोपकारय फलन्ति वृक्षाः, परोपकाराय वहन्ति नद्यः। परोपकाराय दुहन्ति गावः, परोपकारार्थमिदं शरीरम्।।

व्याकरणम्- नवाम्बुभिः = नवानि च तानि अम्बूनि तैः कर्म.। समृद्धिभिः= सम् + ऋध् + क्तिन् + ताभिः। परोपकारिणाम्- पर + उप + कृ+ णिनि-तेषाम्। एवैषः- एव + एषः।

कोषः- 'वृक्षो महीरुहः शाखी विटपः पादपस्तरुः' इत्यमरः। 'घन-जीमूत-मुदिर-जलमुग्धूमयोनयः' इत्यमरः।

छन्दः- वंशस्थः- वदन्ति वंशस्थबिलं जतौ जरौ।

अलङ्कारः-अर्थान्तरन्यासः।

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन,
दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन।
विभाति कायः करुणापराणां,
परोपकारैर्न तु चन्दनेन।। ७१ ।।

प्रसङ्गः– प्रस्तुते श्लोके कविना वर्णितं यत्– परहिताचरणैः दयापराणां कायः शोभते।

पदच्छेदः– श्रोत्रं श्रुतेन एव न कुण्डलेन, दानेन पाणिः न तु कङ्कणेन विभाति कायः करुणापराणां, परोपकारैः न तु चन्दनेन।

अन्वयः– श्रोत्रं श्रुतेन एव विभाति कुण्डलेन न (विभाति), पाणिः दानेन (विभाति) तु कङ्कणेन न , करुणापराणां कायः परोपकारैः (विभाति) तु चन्दनेन (विभाति) न।

व्याख्या– श्रोत्रं = कर्णः, श्रुतेन = वेदशास्त्रश्रवणेन, एव = हि, विभाति = शोभते, कुण्डलेन = कर्णभूषणेन, न (विभाति), पाणिः = हस्तः दानेन = धनादिवस्तुवितरणेन, (विभाति) तु = किन्तु, कङ्कणेन न = करवलयेन न, (विभाति), तु= किन्तु, करुणापराणां = दयापराणां , कायः = शरीरं, परोपकारैः = परेषां हितैः, (विभाति) तु चन्दनेन न = तु गन्धसारलेपनेन न (विभाति)।

भावार्थः– सत्पुरुषाणां कर्णः वेदशास्त्रश्रवणेन शोभते परन्तु स्वर्णकुण्डलेन न शोभते। सज्जनानां हस्तः धनादिदानेन शोभते किन्तु स्वर्णवलयेन न विभाति। सुजनानां शरीरं परोपकारेण राजते किन्तु चन्दनलेपनेन न विभाति।

व्याकरणम्– श्रोत्रम्= श्रु + ष्ट्रन्। कुण्डलेन= कुण्ड् + कलच् +क, तेन। परोपकारैः = पर + उप + कृ +घञ्, तैः। परेषाम् उपकारः (ष. तत्पु.)तैः। विभाति= वि + भा + लट्, तिप्। कायः= चि + घञ्।

कोषः– 'कर्ण–शब्दग्रहौ श्रोत्रम्' इत्यमरः। 'कुण्डलं कर्णवेष्टनम्' इत्यमरः। 'कङ्कणं कर्णभूषणम्' इत्यमरः।'गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः।

छन्दः– उपजातिः।

अलङ्कारः– क्रियागत–दीपकम्।

पापान्निवारयति, योजयते हिताय,
गुह्यं निगूहति, गुणान्प्रकटीकरोति।
आपद्गतं च न जहाति, ददाति काले,
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः।। ७२ ।।

प्रसङ्गः– श्लोकेऽस्मिन् कविना सन्मित्रलक्षणं वर्णितम्।

पदच्छेदः–पापात् निवारयति, योजयते हिताय,गुह्यं निगूहति, गुणान् प्रकटीकरोति, आपद्गतं च न जहाति, ददाति काले, सत् मित्रलक्षणम् इदं प्रवदन्ति सन्तः।

अन्वयः– पापात् निवारयति, हिताय योजयते ,गुह्यं निगूहति, गुणान् प्रकटीकरोति, आपद्गतं च न जहाति, काले ददाति, सन्तः इदं सत् मित्रलक्षणं प्रवदन्ति ।

व्शख्या– पापात् = पापकर्मणः, निवारयति = दूरीकरोति, हिताय = सत्कर्माचरणाय, योजयते = प्रवर्तयति, गुह्यं = गोपनीयं निगूहति = आच्छादयति, गुणान् = दयादाक्षिण्यादिगुणान्, प्रकटीकरोति = उद्भावयति, आपद्गतं = संकटग्रस्तं, च न जहाति = न त्यजति, काले = योग्यसमये, ददाति = धनादिकं वितरति, सन्तः = सज्जनाः, इदम् = एतत्, सन्मित्रलक्षणं = निष्कपटसुहृदः चिह्नं, प्रवदन्ति = प्रभाषन्ते ।

भावार्थः– सत्यमित्रस्य लक्षणं सत्पुरुषाः इदं वदन्ति यत्– सः पापाचरणात् निवर्तयति, मङ्गलकर्मणि नियोजयति, गोपनीयं तथ्यं संवृणोति, गुणान् ख्यापयति, विपद्ग्रस्तं मित्रं न त्यजति, यथासमयं यथोचितं धनादिकं च वितरति।

व्याकरणम्– गुह्यम्= गुह् + क्यप्। आपत् + गतम्। सन्मित्रम् = सत् + मित्रम्।

कोषः–'चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः।

छन्दः– वसन्ततिलका।

अलङ्कार:- समुच्चय:।

पद्माकरं दिनकरो विकचीकरोति,
चन्द्रो विकासयति कैरवचक्रवालम्।
नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जलं ददाति,
सन्त: स्वयं परहितेषु कृताभियोगा:।। ७३।।

प्रसङ्ग:- सन्त: स्वयं परेषां कल्याणेषु सदा तत्परा: तिष्ठन्ति इत्येतत् कविनात्र सोदहरणं सुवर्णितम्।

पदच्छेद:- पद्माकरं दिनकर: विकचीकरोति, चन्द्र: विकासयति कैरवचक्रवालं नाभ्यर्थित: जलधर: अपि जलं ददाति,सन्त: स्वयं परहितेषु कृताभियोगा:।

अन्वय:- नाभ्यर्थित: दिनकर: पद्माकरं विकचीकरोति, (नाभ्यर्थित:) चन्द्र: कैरवचक्रवालं विकासयति, (नाभ्यर्थित:) जलधर: अपि जलं ददाति, सन्त: स्वयं परहितेषु कृताभियोगा: (भवन्ति)।

व्याख्या- नाभ्यर्थित: = अयाचित:, दिनकर: =(दिनं करोतीति) दिवाकर:, पद्माकरं = (पद्मानाम् आकर: तम्) कमलसमूहं, विकचीकरोति = (अविकचं विकचं करोति) विकासयति, (नाभ्यर्थित:) चन्द्र: = रजनीकर:, कैरवचक्रवालं =(कैरवाणां चक्रवालं) कुमुदमण्डलं, विकासयति = प्रफुल्लं करोति, (नाभ्यर्थित:) जलधर: = (जलं धरतीति) मेघ:, अपि जलं =वारि, ददाति = वितरति, सन्त: = सज्जन:, स्वयं = प्रकृत्या, परहितेषु = (परेषां हितानि तेषु) जनकल्याणेषु, कृताभियोगा: =(कृत: अभियोग: यै: ते) विहितयत्ना: (भवन्ति)।

भावार्थ:-सूर्य: स्वयमेव प्रार्थनां विनैव पद्मसमूहं विकासयति,इन्दुरपि अयाचितमेव कुमुदमण्डलं प्रफुल्ली-करोति, जलधरोऽपि याचनां विनैव जलं ददाति, अपितु सत्पुरुषा: स्वयमेव परकल्याणसंपादने सदैव तत्परा: तिष्ठन्ति।

व्याकरणम्- नाभ्यर्थित: = न + अभि+ अर्थ: + क्त। दिनकर: = दिन+कृ+ट। पद्माकरं= पद्म + कृ +ट। विकचीकरोति = विकच+च्वि, चन्द्र:=चन्दयति इति । जलधर: =जल + धृ + अच्। कृताभियोगा: =कृ+ क्त +अभि +युज् + घञ्।

कोष:- 'प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोचविकचस्फुट:' इत्यमर:।'सिते कुमुदकैरवे' इत्यमर:।'चक्रवालं तु मण्डलम्' इत्यमर:।'खनि: स्त्रियामाकर:' स्यात् इत्यमर:।

छन्द:- वसन्ततिलका।

अलङ्कार:- अर्थान्तरन्यास:।

एके सत्पुरुषा: परार्थघटका: स्वार्थं परित्यज्य ये,
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृत: स्वार्थाविरोधेन ये।
तेऽमी मानुषराक्षसा: परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये,
ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे।। ७४।।

प्रसङ्ग:- प्रस्तुते श्लोके कवि: व्यापारक्रमेण मनुष्याणाम् उत्तमादि-श्रेणीविभाजनं वर्णयति।

पदच्छेद:- एके सत्पुरुषा: परार्थघटका: स्वार्थं परित्यज्य ये, सामान्या: तु परार्थम् उद्यमभृत: स्वार्थ+अविरोधेन ये ते अमी मानुषराक्षसा: परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये, ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे।

अन्वय:- ये स्वार्थं परित्यज्य परार्थघटका: ये एके सत्पुरुषा:, ये स्वार्थाविरोधेन परार्थम् उद्यमभृत: (ते) तु सामान्या:, ये स्वार्थाय परहितं निघ्नन्ति, ते अमी मानुषराक्षसा: (किन्तु) ये तु निरर्थकं परहितं घ्नन्ति ते के न जानीमहे।

व्याख्या- ये = पुरुषा:, स्वार्थं = स्वप्रयोजनं, परित्यज्य = त्यक्त्वा, परार्थघटका: = (परेषाम् अर्थस्य घटका:) परप्रयोजनसाधका:, सन्ति ते = पुमांस:, एके = अद्वितीया:, सत्पुरुषा: = पुरुषोत्तमा: भवन्ति, ये = मानवा:, स्वार्थाविरोधेन = (स्वार्थस्य अविरोधेन) स्वप्रयोजन-निर्वाहतत्परत्वेन, परार्थम् = परप्रयोजनसाधनार्थं, उद्यमभृत: = (उद्यमं बिभ्रति इति ते) परार्थमुद्योगभाज:, (ते) तु सामान्या: = साधारणा: मध्यमकोटिभाज:, ये=मानवा:, स्वार्थाय =स्वप्रयोजनाय, परहितं = परकल्याणं, निघ्नन्ति = विनाशयन्ति, ते अमी = वक्ष्यमाणा: पुरुषा:, मानुषराक्षसा: =(मानुषेषु राक्षसा: इव) नरपिशाचा: अधमकोटिभाज:, (किन्तु) ये तु = मानुषा:, निरर्थकं =(निर्गतोऽर्थ यस्मादिति) विना प्रयोजनं,परहितं =अन्येषाम्

अभीष्टम्, घ्नन्ति = घातयन्ति, ते = पुमांसः, के = कथंभूताः, न जानीमहे = वयं न जानीमः।

भावार्थः– उत्तमकोटिभाजः पुरुषोत्तमाः स्वार्थं विहाय परहितसाधनरताः भवन्ति। अपरे मध्यमकोटिभाजः पुरुषाः स्वहितानुकूल्येन परप्रयोजनसंपादकाः भवन्ति। अधमकोटिभाजः राक्षसप्रकृतयः मनुष्याः स्वार्थाय परकल्याणघातकाः भवन्ति। किन्तु ये जनाः व्यर्थमेव परहितविनाशकाः ते परमनीचाः कथंभूताः सन्ति वयं (कवयः) अपि न विद्मः।

व्याकरणम्– परित्यज्य = परि + त्यज् + ल्यप्। परार्थघटकाः = परार्थ + घट् + णिच् +ण्वुल्। उद्यमभृतः = उद्यम + भृ क्विप्-तस्य।

कोषः– 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः।'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृतिषु' इत्यमरः।

छन्दः– शार्दूलविक्रीडितम्।

अलङ्कारः–अनुप्रासः।

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणाः दत्ताः पुरा तेऽखिलाः,
क्षीरोत्तापमवेक्ष्य तेन पयसा स्वात्मा कृशानौ हुतः।
गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवद् दृष्ट्वा तु मित्रापदं,
युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्त्वीदृशी।। ७५।।

प्रसङ्गः– प्रस्तुते श्लोके कविः वर्णयति यत् सज्जनानां मित्रतायाः लक्षणं नीरक्षीरस्वरूपेण भवति।

पदच्छेदः– क्षीरेण आत्मगत+उदकाय हि गुणाः दत्ताः पुरा ते अखिलाः, क्षीर+उत्तापम् अवेक्ष्य तेन पयसा स्वात्मा कृशानौ हुतः। गन्तुं पावकम् उन्मनः तत् अभवद् दृष्ट्वा तु मित्रापदं, युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनः तु ईदृशी।

अन्वयः– पुरा क्षीरेण आत्मगत+उदकाय अखिलाः ते,(स्वे)गुणाः हि दत्ताः,तेन पयसा क्षीरोत्तापम् अवेक्ष्य स्वात्मा कृशानौ हुतः, तत् मित्रापदं दृष्ट्वा पावकं गन्तुं उन्मनःअ भवत्, तेन जलेन युक्तं (सत् तत्) शाम्यति सतां मैत्री पुनः तु ईदृशी।

व्याख्या– पुरा = प्राक्, क्षीरेण = पयसा, हि आत्मगतोदकाय = (आत्मनि गतम् आत्मगतं तच्च उदकं चेति तस्मै) सम्मिश्रजलाय, अखिलाः = सर्वे, ते=प्रसिद्धाः, (स्वे) गुणाः =धवलता-मधुरतादयः गुणाः, हि= निश्चितं, दत्ताः= संपादिताः, तेन = दुग्धमिश्रितेन, पयसा =जलेन, क्षीरे = दुग्धे, उत्तापं = अग्निसंतापं, अवेक्ष्य = अवलोक्य, स्वात्मा = स्वशरीरं, कृशानौ = अग्नौ, हुतः = प्रक्षिप्तः, तत् = अग्निना तप्तं क्षीरं, मित्रापदं = (मित्रस्य आपदम्) जलस्य संशोषरूपां विपत्तिं, दृष्ट्वा = विलोक्य, पावकं = अनलं, गन्तुं = प्रवेष्टुम्, उन्मनः = उत्कण्ठितम्, अभवत् = संजातः, तेन = दुग्धमिश्रितेन, जलेन = वारिणा,युक्तं= मिश्रितं (सत् तत्) शाम्यति = शान्तं शीतलं भवति, तु = किन्तु, पुनः = निश्चयेन, सतां = सज्जनानां,मैत्री = मित्रता, ईदृशी = परस्परसहयोगशीला सापेक्षा स्थिरा च भवति।

भावार्थः– दुग्धे यदा जलं मिलति तदा सर्वप्रथमं क्षीरेण शीत-माधुर्य-शुक्लतादयः सर्वे आत्मगुणाः जलाय समर्पिताः भवन्ति। तेन क्षीरमिश्रितेन जलेनापि क्षीरदाहे प्रथमात्मा एव दग्धः। क्षीरं तु जलस्य शोषरूपं मित्रापदं दृष्ट्वा पावकं गन्तुमुत्कण्ठितम्। यदा पुनः क्षीरस्य जलेन संयोगः भवति तदा क्षीरं शान्तं शीतलं भवति। उक्तमेव सज्जनानां मित्रता ईदृशी परस्परसहयोगशीला स्थिरा भवति।

व्याकरणम्–पुरा = पुर् +का। दत्ताः = दा + क्त-ते। क्षीरोत्तापम् = क्षीर + उत् +तप् + घञ्-तम्। अवेक्ष्य = अव + ईक्ष +ल्यप्। हुतः = हु + क्त। दृष्ट्वा = दृश् + क्त्वा। पावकं = पूञ् + ण्वुल्-तम्। गन्तुं = गम् + तुमुन्। उन्मनः = उत् +मनः। युक्तं = युज् +क्त। सतां = अस् + शतृ+ क्त-तेषाम्।

कोषः– 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमर।'कीलालं पयः' इत्यमरः।'अग्निवैश्वानरो वह्निः' इत्यमरः।'उत्क उन्मनाः' इत्यमरः।

छन्दः– शार्दूलविक्रीडितम्।

अलङ्कारः– समासोक्तिः अर्थान्तरन्यासश्च।

इतः स्वपिति केशवः, कुलमितस्तदीयद्विषा-
मितश्च शरणार्थिनां शिखरिणां गणाः शेरते।

इतोऽपि बडवानलः सह समस्तसंवर्तकै-
रहो ! विततमूर्जितं भरसहञ्च सिन्धोर्वपुः।। ७६।।

प्रसङ्गः- श्लोकेऽस्मिन् कविः भर्तृहरिः महापुरुषाणां महत्तां वर्णयति।

पदच्छेदः- इतः स्वपिति केशवः, कुलम् तदीयद्विषाम् इतः च शरणार्थिनां शिखरिणां गणाः शेरते, इतः अपि बडवानलः सह समस्तसंवर्तकैः अहो ! विततम् ऊर्जितं भरसहं च सिन्धोः वपुः।

अन्वयः- इतः केशवः स्वपिति , इतः तदीयद्विषाम् इतः कुलं (तिष्ठति) इतः च शरणार्थिनां शिखरिणां गणाः शेरते, इतः अपि समस्तसंवर्तकैः सह बडवानलः (तिष्ठति) अहो! सिन्धोः वपुः विततम् ऊर्जितं भरसहं च ।

व्याख्या- इतः = अस्मिन् देशे, केशवः = भगवान् विष्णुः, स्वपिति = शेते, इतः = अस्मिन् देशे, तदीयद्विषाम् = (तस्य इमे तदीयाः ते द्विषः तेषाम्) विष्णुशत्रूणाम् असुराणाम्,कुलम् = समूहः (तिष्ठति), इतः=अन्यत्र च शरणार्थिनाम् = शरणमिच्छूनाम्, शिखरिणाम् = मैनाकादि- पर्वतानाम्,गणाः = समूहाः,शेरते = शयनं कुर्वन्ति, इतः = अन्यत्र,अपि समस्तसंवर्तकैः = (समस्ताश्च ते संवर्तकाः, तैः) सकल-प्रलयकालिक-मेघैः, सह = साकं, वडवानलः = समुद्राग्निः (तिष्ठति), अहो ! = आश्चर्यम्, सिन्धोः = समुद्रस्य, वपुः = शरीरं, विततम् = विस्तृतम्, ऊर्जितं = वलशालि, भरसहं = भारधारणक्षमत्वं च विद्यते।

भावार्थः- समुद्रस्य शरीरं बृहद् विद्यते। एतावद् विस्तृतं बलशालि वपुश्चापि अस्ति। अस्य प्रमाणं यत् एकत्र देशे भगवान् विष्णुः शेते, अन्यत्र राक्षसानां समूहः निवसति, अन्यत्र च मैनाकादिपर्वताः तिष्ठन्ति, तथा एकत्र प्रलयकालिकैः मेघैः सह वडवानलोऽवतिष्ठति। एतत् सर्वं महदाश्चर्यं विद्यते।

व्याकरणम्- इतः- इदम् + तसिल्। द्विषाम्= द्विष् + क्विप्-तेषाम्। शरणार्थिनां = शरण + इनि, तेषाम्। शिखरिणाम्= शिखर + इनि, तेषाम्। समस्तसंवर्तकैः = समस्ताश्च ते संवर्तकाः कर्मधारयसमासः, तैः । विततम्= वि + तन् +क्त। ऊर्जितम्= ऊर्जा + इतच्।

कोषः-'दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ' इत्यमरः।'द्विड् विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः' इत्यमरः। 'महीध्रे शिखरिक्ष्माभृद्' इत्यमरः।'और्वस्तु वाडवः वडवानलः ' इत्यमरः।'संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त' इत्यपि इत्यमरः।

छन्दः-पृथ्वी।

अलङ्कारः- अर्थान्तरन्यासः।

तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृथाः,
सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनम्।
मान्यान्मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्रख्यापय प्रश्रयं,
कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां लक्षणम्।। ७७।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुते श्लोके कविः सज्जनानाम् आचरणं वर्णयन् कथयति।

पदच्छेदः- तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृथाः, सत्यं ब्रूहि अनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनम्, मान्यान् मानय विद्विषःअपि अनुनय प्रख्यापय प्रश्रयं, कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयाम् एतत् सतां लक्षणम्।

अन्वयः- (हे मनुष्य!) तृष्णां छिन्धि, क्षमां भज, मदं जहि, पापे रतिं मा कृथाः, सत्यं ब्रूहि, साधुपदवीम् अनुयाहि, विद्वज्जनं सेवस्व, मान्यान् मानय, विद्विषः अपि अनुनय, प्रश्रयं प्रख्यापय,कीर्तिं पालय, दुःखिते दयां कुरु, एतत् सतां लक्षणम्।

व्याख्या- (हे मनुष्य!) तृष्णां = अलभ्यपद-धनाभिलाष-पिपासां, छिन्धि = विदारय, क्षमां = भज, मदं = दर्पं, जहि = विनाशय, पापे = दुष्कर्मणि, रतिं = प्रीतिं, मा कृथाः = न कुरु, सत्यं = सत्यवचनं, ब्रूहि = कथय, साधुपदवीम् = (साधूनां पदवीम्) सज्जनमार्गम्, अनुयाहि = अनुसर, विद्वज्जनं = (विद्वान् च असौ जनः तम्) पण्डितसमूहम्, सेवस्व = सेवां कुरु, मान्यान् = पूज्यान्, मानय = अर्चय, विद्विषः अपि = शत्रून् अपि, अनुनय = प्रसादय, प्रश्रयं = विनयं, प्रख्यापय = प्रकटय,

कीर्तिं = यशः, पालय = रक्ष, दुःखिते = कष्टपीडित-जने, दयां = कृपां, कुरु = विधेहि, एतत् = इदं, सतां = सज्जनानां, लक्षणं = आचरणं वर्तते।

भावार्थः- हे मानव ! धनपिपासां विदारय, क्षमां सेवस्व, अहङ्कारं त्यज, पापाचरणे अनुरागः न करणीयः, सत्यवचनं वदनीयम्, सज्जनानाम् आचरणम् आचरणीयम्, विद्वज्जनैः सह संपर्कः करणीयः, पूज्यजनाः पूजनीयाः, शत्रूनपि प्रसादय, विनम्रतां प्रकटय,कीर्तिः रक्षणीया, दुःखिते जने दयां कुरु,यतोहि एतत् सर्वं सत्पुरुषाणाम् आचरणं विद्यते।

व्याकरणम्- तृष्णाम्= तृष्णा + न + टाप्, ताम्। छिन्धि= छिन्द् + लोट्, म.पु.एकव.। जहि= हन् + लोट्, म.पु.एकव.। मानय= मान् + णिच् + लोट्, म.पु.एकव.। विद्विषः= वि + द्विष् + क्विप्, तान्। प्रश्रयम्= प्र + श्रि + अच्, तम्। प्रख्यापय = प्र + ख्या +णिच् + लोट्, म.पु.एकव.। दुःखिते = दुःख + इतच्, तस्मिन्।

कोषः- 'तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे' इत्यमरः। 'दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयः मदः' इत्यमरः। 'द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः' इत्यमरः।

छन्दः- शार्दूलविक्रीडितम्।

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा-
स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः।
परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं,
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः।। ७८।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुते श्लोके कविना वर्णितं यत्- एतादृशाः गुणयुक्ताः महापुरुषाः सदैव विरलाः दृश्यन्ते।

पदच्छेदः-मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णाः त्रिभुवनम् उपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः,परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्यनित्यं, निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः।

अन्वयः-मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णाः, उपकारश्रेणिभिः त्रिभुवनं प्रीणयन्तः, नित्यं परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य, निजहृदि विकसन्तः सन्तः कियन्तः सन्ति।

व्याख्या- मनसि = चेतसि, वचसि = वचने, काये = शरीरे, पुण्यपीयूषपूर्णाः = (पुण्यम् एव पीयूषम् तेन पूर्णाः) सुकृत-अमृतपूरिताः, उपकारश्रेणिभिः = हिताचरण-परम्पराभिः, त्रिभुवनम्= (त्रयाणां भुवनानां समाहारः) जगत्त्रयम्, प्रीणयन्तः = सन्तोषयन्तः, नित्यम् = सदैव, परगुणपरमाणून् = (परेषां गुणाः परगुणाः, परमाश्च ते अणवः परमाणवः, परगुणानां परमाणवः तान्) अन्येषाम् अत्यल्पगुणानपि, पर्वतीकृत्य = (अपर्वतान् पर्वतान् कृत्वा इति) शैलान् इव महत्तरान् कृत्वा, निजहृदि = स्वान्तःकरणे, विकसन्तः = विलसन्तः, सन्तः= सज्जनाः, कियन्तः = कतिसंख्याकाः कतिपये विरलाः, सन्ति = विद्यन्ते।

भावार्थः- हृदये वाण्यां शरीरे च सत्कर्माचरणतत्पराः पवित्रामृतेन पूरिताः , भुवनत्रयम् उपकारेण सन्तोषयन्तः, परेषाम् अत्यल्पगुणान् पर्वतान् इव बृहत्तरान् कृत्वा निजहृदि आनन्दमनुभवन्तः एतादृशाः सत्पुरुषाः संसारे अल्पसंख्यकाः विरलाः एव विद्यन्ते।

व्याकरणम्- पूर्णाः = पृ + क्त, ते। त्रिभुवनम्= त्रयाणां भुवनानां समाहारः द्विगु. स.। प्रीणयन्तः= प्री + णिच् + शतृ, ते। पर्वतीकृत्य = पर्वत + च्वि+ईत्व, कृ + ल्यप्। विकसन्तः- वि+ कस्+शतृ, ते। सन्तः=अस्+शतृ, ते।

कोषः- 'स्वान्तः हृन्मानसं मनः' इत्यमरः। 'पीयूषममृतं सुधा' इत्यमरः।

छन्दः- मालिनी।

अलङ्कारः- अर्थापत्तिः अनुप्रासः च।

किं तेन हेमगिरिणा, रजताद्रिणा वा,
यत्राश्रिताश्च तरवस्तरवस्त एव।
मन्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण,
कङ्कोलनिम्बकुटजा अपि चन्दनाः स्युः।। ७९।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुते श्लोके कविः वर्णयति यत् गुणरहितान् स्वाश्रितान् कृत्वा महान्तः जनाः सगुणान् कुर्वन्ति।

पदच्छेदः- किं तेन हेमगिरिणा, रजताद्रिणा वा, यत्र आश्रिताः च तरवः तरवः ते एव, मन्यामहे मलयम् एव यद् आश्रयेण, कङ्कोल-निम्ब-कुटजाः अपि चन्दनाः स्युः।

अन्वयः- तेन हेमगिरिणा, रजताद्रिणा वा किं, यत्र च आश्रिताः तरवः ते तरवः एव, (वयं तु) मलयमेव मन्यामहे, यदाश्रयेण, कङ्कोलनिम्बकुटजा अपि चन्दनाः स्युः।

व्याख्या- तेन = प्रसिद्धेन, हेमगिरिणा = हेमपर्वतेन सुमेरुपर्वतेन, रजताद्रिणा = रौप्यपर्वतेन हिमालयेन कैलासेन वा, किं = प्रयोजनम्, यत्र च = यस्मिन् प्रदेशे, आश्रिताः = संस्थिताः, तरवः = वृक्षाः, ते = साधारणरूपाः, तरवः = पादपाः, एव = हि, (वयं तु) मलयमेव = मलयाचलम् एव, मन्यामहे = बहुमानसदृशाः पश्यामः, यदाश्रयेण =(यस्य आश्रयः यदाश्रयः तेन) यत्र निवासेन, एव, कङ्कोलनिम्बकुटजा = (कङ्कोला श्च निम्बाश्च कुटजाश्च)तन्नामधारिणः वृक्षाः, अपि चन्दनाः = चन्दनतरुसदृशाः सुगन्धिनः, स्युः =भवेयुः।

भावार्थः- सुवर्णपर्वतेन सुमेरुणा रौप्यगिरिणा हिमालयेन वा किंप्रयोजनम्? यत्र स्थिताः वृक्षाः पूर्वरूपाः सामान्यपादपा एव सन्ति न तु सुवर्ण-रजतरूपाः कृताः विद्यन्ते। वयं तु मलयाचलमेव बहु प्रशंसामः यतोहि यस्य मलयपर्वतस्य आश्रिताः कङ्कोल-निम्ब-गिरिमल्लिकानामयुक्ताः वृक्षाः अपि चन्दनगन्धसंयुक्ताः भवन्ति। अर्थात्-चन्दनसंगत्या निम्बादयः वृक्षाः अपि चन्दनसुगन्धिनः भवन्ति तथैव सज्जनसंगत्या दुर्जनोऽपि गुणवान् सज्जनः जायते। अतः गुणवान् सर्वत्र पूज्यते। उक्तं च- विद्वान् सर्वत्र पूज्यते।

व्याकरणम्- यदाश्रयेण= यस्य आश्रयः यदाश्रयः तेन। कङ्कोलनिम्बकुटजा = कङ्कोलाश्च निम्बाश्च कुटजाश्च द्वन्द्वः।

कोषः- 'मेरुः सुमेरुः हेमगिरिः' इत्यमरः। 'पिचुमन्दश्च निम्बः' इत्यमरः। 'कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका' इत्यमरः।

छन्दः- वसन्ततिलका।

अलङ्कारः- काव्यलिङ्गम्।

रत्नैर्महार्हैस्तुतुषुर्न देवाः,
न भेजिरे भीमविषेण भीतिम्।
सुधां विना न प्रययुर्विरामं,
न निश्चितार्थद्विरमन्ति धीराः।।८०।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुते श्लोके कविः वर्णयति यत् धीरपुरुषाः लक्ष्यप्राप्तेरनन्तरमेव विरमन्ति परन्तु अल्पलाभेन न विश्रामं गच्छन्ति।

पदच्छेदः- रत्नैः महार्हैः तुतुषुः न देवाः, न भेजिरे भीमविषेण भीतिं, सुधां विना न प्रययुः विरामं, न निश्चितार्थात् विरमन्ति धीराः।

अन्वयः- देवाः महार्हैः रत्नैः न तुतुषुः, भीमविषेण भीतिं न भेजिरे, सुधां विना विरामं न प्रययुः ,धीराः निश्चितार्थात् न विरमन्ति।

व्याख्या- देवाः = सुराः,(समुद्रमन्थनावसरे),महार्हैः = बहुमूल्यैः, रत्नैः = ऐरावत-कल्पवृक्ष-कौस्तुभादिश्रेष्ठवस्तुभिः, न तुतुषुः = सन्तुष्टिं न प्राप्तवन्तः, भीमविषेण = (भीमं यद् विषं तेन)कालकूटाख्यगरलेन, भीतिं = भयं, न भेजिरे = न प्राप्तवन्तः, सुधाम् = अमृतम्, विना = अन्तरेण, विरामम् = विश्रामम्, न प्रययुः = न गताः, यतोहि धीराः = धैर्यवन्तः महापुरुषाः, निश्चितार्थात् = (निश्चितः अर्थः तस्मात्) संकल्पितार्थात्, न विरमन्ति = विश्रामं न प्राप्नुवन्ति। अर्थात् आफलोदयः प्रयतन्ते।

भावार्थः-पौराणिक-कथानुसारं देवाः समुद्रम् अमथ्यन्। ततः चतुर्दशबहुमूल्यरत्नानि निर्गतानि परन्तु देवाः समुद्रस्य रत्नैः न सन्तुष्टाः जाताः, कालकूटाख्येन भयङ्करेण विषेणापि न भीताः, तथा अमृतप्राप्तिं विना स्वप्रयत्नात् न विरताः, यतोहि धैर्यवन्तः मनस्विनः प्रतिज्ञार्थाद् + आफलोदयं कदापि न विरमन्ति।

व्याकरणम्- देवाः = दिव् +अच्। भीमविषेण = भीमं यद् विषं तेन कर्म.। भीतिं = भी + क्तिन्। तुतुषुः = तुष् +लिट्, प्र.पु.बहुव.। भेजिरे = भज् + लिट्,प्र.पु.बहुव.। प्रययुः = प्र + या+ लिट्,प्र.पु.बहुव.। विरमन्ति = वि + रम् +लट्,प्र.पु. बहुव.।

कोषः– 'रत्नं श्रेष्ठे मणावपि' विश्वः। 'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः' इत्यमरः। 'पीयूषम् अमृतं सुधा' इत्यमरः।

छन्दः– उपजातिः।

अलङ्कारः– अर्थान्तरन्यासः।

क्वचिद्भूमौ शय्या, क्वचिदपि च पर्यङ्कशयनः,
क्वचिच्छाकाहारी, क्वचिदपि च शाल्योदनरुचिः।
क्वचित्कन्थाधारी, क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरो,
मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम्।।८१।

प्रसङ्गः– अस्मिन् श्लोके कविः वर्णयति यत् धीराः महापुरुषाः सुख-दुःखे न गणयन्ति।

पदच्छेदः– क्वचित् भूमौ शय्या, क्वचिद् अपि च पर्यङ्कशयनः, क्वचित् शाकाहारी, क्वचिद् अपि च शाल्योदनरुचिः, क्वचित् कन्थाधारी, क्वचिद् अपि च दिव्याम्बरधरः, मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम्।

अन्वयः– मनस्वी कार्यार्थी क्वचित् भूमौ शय्या, अपि च क्वचिद् पर्यङ्कशयनः, क्वचित् शाकाहारी, अपि च क्वचिद् शाल्योदनरुचिः, क्वचित् कन्थाधारी, अपि च क्वचिद् दिव्याम्बरधरः, दुःखं न गणयति न च सुखं गणयति।

व्याख्या– मनस्वी = (प्रशस्तं मनः यस्य असौ) धीरः, कार्यार्थी = (कार्यम् अर्थयते इति) स्वकार्यसिद्ध्यभिलाषी, क्वचित् = कुत्रचित्, भूमौ = पृथिव्यां, शय्या = भूमिशायी, अपि च क्वचिद् = कुत्रचित्, पर्यङ्कशयनः =(पर्यङ्के शयनं यस्य सः) तल्पशायी, क्वचित् = कदाचित्, शाकाहारी =(शाकम् आहारः यस्य सः) फलमूलादिनीरसाहार, अपि च क्वचिद् = शाल्योदनरुचिः (शाल्योदने रुचिः यस्य सः) मिष्टान्नभोजी, क्वचित् = कुत्रचित्, कन्थाधारी =(कन्थां धारयति इति)जीर्ण-शीर्णवस्त्रधारी, अपि च क्वचिद् = कुत्रचित्, दिव्याम्बरधरः = (दिव्यम् अम्बरं धरतीति) शोभनवस्त्रधारी, दुःखम् = कष्टम्, न गणयति = न चिन्तयति, सुखम् = शर्म, न च गणयति = न विचारयति।

भावार्थः– कार्यसाधनोत्सुकः मनस्वी कुत्रचित् प्रदेशे पृथिव्यां स्वपिति। कुत्रचित् पर्यङ्के शेते। कुत्रचित् शाकाहारं खादति, कदाचित् मिष्टान्नं भुङ्क्ते, कदाचित् जीर्णवस्त्रं धारयति, क्वचित् शोभनवस्त्रधारी भवति। अनेन प्रकारेण जीवनं यापयन् सुखं दुःखं च न विचारयति।

व्याकरणम् = मनस्वी = मनस् + विनि। कार्यार्थी = कार्य + अर्थ + इनि।शय्या = शीङ् + क्यप् + टाप्।, शाकाहारी =शाक +आ + हृ + णिनि। शाल्योदनरुचिः= शाल्या ओदनः ष.तत्, शाल्योदने रुचिः यस्य सः बहुव्रीहिः। कन्थाधारी = कन्था+धृ+णिनि। दिव्याम्बरधरः = दिव्यम् अम्बरं धरतीति कर्म.। गणयति = गण् + लट् प्र. पु. एकव.।

कोषः– 'शयनं मञ्च पर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वा समाः' इत्यमरः। 'स्यान्निद्राशयनं स्वापः' इत्यमरः। 'पीडा बाधा व्यथा दुःखम्' इत्यमरः।

छन्दः– शिखरिणी– रसैः रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी।

अलङ्कारः– समुच्चयः।

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता, शौर्यस्य वाक्संयमो,
ज्ञानस्योपशमः, श्रुतस्य विनयो, वित्तस्य पात्रे व्ययः।
अक्रोधस्तपसः, क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्याजता,
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम्।।८२।।

प्रसङ्गः– अत्र श्लोके कविना भर्तृहरिणा वर्णितं यत् चरित्रमेव सर्वश्रेष्ठं भूषणं विद्यते।

पदच्छेदः– ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता, शौर्यस्य वाक्संयमः, ज्ञानस्य उपशमः, श्रुतस्य विनयः वित्तस्य पात्रे व्ययः, अक्रोधः तपसः, क्षमा प्रभवितुः धर्मस्य निर्व्याजता, सर्वेषाम् अपि सर्वकारणम् इदं शीलं परं भूषणम्।

अन्वयः– ऐश्वर्यस्य सुजनता विभूषणं , शौर्यस्य वाक्संयमः, ज्ञानस्य उपशमः, श्रुतस्य विनयः वित्तस्य पात्रे व्ययः, तपसः अक्रोधः, प्रभवितुः क्षमा, धर्मस्य निर्व्याजता (विभूषणं), सर्वकारणम् इदं शीलं सर्वेषाम् अपि परं भूषणम् (अस्ति)।

व्याख्या– ऐश्वर्यस्य = (ईश्वरस्य भावः) प्रभुत्वस्य, सुजनता (सुजनस्य भावः) सौजन्यं, विभूषणम् = अलङ्करणम्,

शौर्यस्य = (शूरस्य भावः) पराक्रमस्य, वाक्संयमः = (वाचः संयमः) वाङ्नियमः, ज्ञानस्य = विद्यायाः, उपशमः = शान्तिः, श्रुतस्य =शास्त्रश्रवणस्य विभूषणं विनयः = विनम्रता, वित्तस्य = धनस्य, पात्रे =सत्पात्रे, व्ययः = दानकरणम्, तपसः = तपश्चरणस्य, अक्रोधः = कोपराहित्यं, प्रभवितुः = समर्थस्य, क्षमा = सहिष्णु त्वम्, धर्मस्य = सदाचारपालनस्य, निर्व्याजता = छलविहीनता, (विभूषणं), सर्वकारणम् = सर्वेषाम् ऐश्वर्यादीनां कारणं निदानम्, इदम् = एतत्, शीलम् = चरित्रम्, सर्वेषाम् = सर्वपुसाम्,अपि परं भूषणम् = उत्कृष्टम् अलङ्करणम् (अस्ति)।

भावार्थः– प्रभुत्वस्य सौजन्यं विभूषणमस्ति, पराक्रमस्य वचसां निग्रहः भूषणमस्ति, ज्ञानस्य विषयेच्छानिवृत्तिः अलङ्करणमस्ति, वेदादिशास्त्रज्ञानस्य विनम्रताविभूषणमस्ति, धनस्य सत्पात्रेभ्यः प्रदानं भूषणमस्ति, तपश्चरणस्य कोपस्याभावः विभूषणमस्ति, समर्थशालिनः जनस्य सहिष्णुता विभूषणमस्ति, सुकृतस्य अकैतवं भूषणं विद्यते। परन्तु सर्वेषां ऐश्वर्यादीनां भूषणं सद्वृत्तं च विद्यते। अतः उक्तं च **वृत्तं यत्नेन संरक्षेत्।**

व्याकरणम्– ऐश्वर्यस्य = ईश + वरच्= ईश्वरः तस्य भावः– ईश्वर + ष्यञ्, तस्य। विभूषणं = वि + भूष् + ल्युट्। सुजनता (सुजनस्य भावः) सुजन + तल +टाप्। शौर्यस्य= (शूरस्य भावः) शूर + ष्यञ्। वाक्संयमः = वाचः संयमः ष.तत्.। उपशमः =उप + शम् + घञ्।, श्रुतस्य = श्रु + क्त, तस्य। विनयः = वि + नी + अच्। प्रभवितुः = प्र + भू + तृच्, तस्य। निर्व्याजता = निर् + व्याज+ तल् + टाप्। भूषणम्= भूष् + ल्युट्।

कोषः– 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छलकैतव' इत्यमरः। 'शीलं स्वभावे सद्वृत्तेः' इत्यमरः।

छन्दः– शार्दूलविक्रीडितम्।

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु,
लक्ष्मीः समाविशतु, गच्छतु वा यथेष्टम्।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा,
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः।।८३।।

प्रसङ्गः– धैर्यशालिनः पुरुषाः स्तुति-निन्दा-हानि-लाभादिभिः अप्रभाविताः सन्तः न्यायमार्गं सदैव अनुसरन्ति।

पदच्छेदः– निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु, लक्ष्मीः समाविशतु, गच्छतु वा यथेष्टम्, अद्य एव वा मरणम् अस्तु युगान्तरे वा, न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः।

अन्वयः– नीतिनिपुणा निन्दन्तु यदि वा स्तुवन्तु, लक्ष्मीः समाविशतु, वा यथेष्टं गच्छतु, अद्य एव वा मरणम् अस्तु युगान्तरे वा, धीराः न्याय्यात् पथः पदं न प्रविचलन्ति ।

व्याख्या– नीतिनिपुणा = (नीतौ निपुणाः) नीतिशास्त्रविशारदाः, निन्दन्तु = निन्दां कुर्वन्तु, यदि वा = अथवा,स्तुवन्तु = प्रशंसां कुर्वन्तु, लक्ष्मीः = सम्पत्तिः, समाविशतु = समीपमागच्छतु, वा यथेष्टम् = यथेच्छम्, गच्छतु = यातु, अद्य = अधुना, एव = हि, वा मरणम् = मृत्युः, अस्तु= भवतु, युगान्तरे = अन्यस्मिन् युगे, वा अस्तु, धीराः = धैर्यशालिनः जनाः, न्याय्यात् = न्याययुक्तात्, पथः = मार्गात्, पदं = एकचरणमपि,न प्रविचलन्ति = न इतस्ततः भवन्ति न भ्रश्यन्ति।

भावार्थः– नयपण्डिताः दूषयन्तु वा प्रशंसां कुर्वन्तु, लक्ष्मीः आगच्छतु वा बहिर्गच्छतु, सम्प्रति एव मृत्युः भवतु वा अन्यस्मिन् युगे भवतु, धैर्यशालिनः पुरुषाः न्यायोचितात् मार्गात् एकपादविन्यासमात्रमपि न इतस्ततः भवन्ति।

व्याकरणम्– लक्ष्मीः = लक्ष् +ई +मुट्। यथेष्टम् = इष्टम् अनतिक्रम्य अव्ययीभावः। धीराः = धी + ईर् + अच्। न्यायः= नि + अय् +घञ्। न्यायात् = न्याय + यत्, तस्मात्।

कोषः– 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा' इत्यमरः। 'मरणं निधनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः।

छन्दः– वसन्ततिलका।

अलङ्कारः– उदात्तः।

भग्नाशस्य करण्डपिण्डिततनोर्म्लानेन्द्रियस्य क्षुधा,
कृत्वाखुर्विवरं स्वयं निपतितो नक्तं मुखे भोगिनः।

तृप्तस्तत्पिशितेन सत्वरमसौ तेनेव यातः पथा,
लोकाः पश्यत दैवमेव हि नृणां वृद्धौ क्षये कारणम्।। ८४।।

प्ररङ्गः- प्रस्तुते श्लोके कविः नराणां सुखदुःखयोः बन्धमोक्षयोश्च कारणं दैवमेव इति वर्णयति।

पदच्छेदः- भग्नाशस्य करण्डपिण्डिततनोः म्लानेन्द्रियस्य क्षुधा, कृत्वा आखुः विवरं स्वयं निपतितः नक्तं मुखे भोगिनः, तृप्तः तत् पिशितेन सत्वरम् असौ तेन एव यातः पथा, लोकाः ! पश्यत दैवम् एव हि नृणां वृद्धौ क्षये कारणम्।

अन्वयः- लोकाः! पश्यत, आखुः नक्तं विवरं कृत्वा भग्नाशस्य करण्डपिण्डिततनोः, क्षुधा म्लानेन्द्रियस्य भोगिनः मुखे स्वयं निपतितः, असौ तत् पिशितेन तृप्तः (सन्) तेन एव पथा सत्वरं यातः। हि दैवम् एव हि नृणां वृद्धौ क्षये कारणम् (अस्ति)।

व्याख्या-लोकाः! = जनाः! पश्यत = अवलोकयत, आखुः = मूषकः, नक्तम् = रात्रौ, विवरम् = बिलम्, कृत्वा = विधाय, भग्नाशस्य (भग्ना आशा यस्य सः) भग्नमनोरथस्य, करण्डपिण्डिततनोः = (करण्डे पेटिकायां पिण्डीकृताः पुञ्जीकृताः तनुः शरीरं यस्य सः तस्य) वंशपिटके वर्तुलितदेहस्य, क्षुधा = बुभुक्षया, म्लानेन्द्रियस्य = (म्लानानि इन्द्रियाणि यस्य सः तस्य) अशक्तेन्द्रियस्य, भोगिनः = सर्पस्य, मुखे = आनने, स्वयं = स्वतः, निपतितः = प्रविष्टः, असौ = सर्पः, तत् पिशितेन = मूषकमांसेन, तृप्तः = खादित्वा सन्तुष्टः,(सन्) तेन एव पथा = मूषकनिर्मितेन मार्गेण, सत्वरम् = शीघ्रम्, यातः = गतः। हि =यतोहि, दैवम् एव= भाग्यम् एव, नृणाम् = मनुष्याणाम्, वृद्धौ = उन्नतौ सुखे वा, क्षये = विनाशे दुःखे वा, कारणम् = हेतुः (अस्ति)।

भावार्थः- हे नराः! सम्मुखे अवलोकयत, मूषकः रात्रौ बिलं निर्माय भग्नमनोरथस्य वंशपेटिकायां वर्तुलितदेहस्य बुभुक्षया क्षीणेन्दियस्य सर्पस्य मुखे प्रविष्टः अभवत्। सः भुजगः तस्य मूषकस्य मांसं खादित्वा सन्तुष्टः संजातः। तदनन्तरं सर्पः मूषकनिर्मितेन बिलमार्गेण बहिर्निगतः। अतः ज्ञायते यत् बन्धमोक्षयोः हानिलाभयोः सुखदःखयोः च दैवमेव कारणं भवति।

व्याकरणम्-आखुः = आ +खन् +कु। म्लानेन्द्रियस्य = म्लानानि इन्द्रियाणि यस्य सः (बहुव्रीहिः) तस्य। म्लानः= म्लै + क्त। क्षुधा = क्षुध् + क्विप्। भग्नाशस्य =भग्ना आशा यस्य सः (बहुव्रीहिः)। भोगिनः= भोग + णिनि + तस्य। वृद्धौ = वृध् + क्तिन्, तस्याम्। क्षये = क्षि + अच्, तस्मिन्।

कोषः- 'मूषकोऽप्याखुः इतयमरः। विवरं विलम्' इत्यमरः। 'पिशितं तरलं मांसम्' इत्यमरः। 'दैवं दिष्टं भागधेयम्' इत्यमरः। 'उरगः पन्नगः भोगी जिह्मगः पवनाशनः' इत्यमरः।

छन्दः- शार्दूलविक्रीडितम्।

अलङ्कारः- अर्थान्तरन्यासः।

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुर्यं कृत्वा नावसीदति।। ८५।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुते श्लोकेकविः प्रतिपादयति यत् आलस्य-उद्यमौ रिपु-मित्रवत् भवतः।

पदच्छेदः- आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थः महान् रिपुः, न अस्ति उद्यमसमः बन्धुः यं कृत्वा न अवसीदति।

अन्वयः- हि आलस्यं मनुष्याणां शरीरस्थः महान् रिपुः। उद्यमसमः बन्धुः नास्ति, यं कृत्वा नावसीदति।

व्याख्या- हि = निश्चयेन, आलस्यम् = कार्येषु अप्रवृत्तिः, मनुष्याणाम् = नराणाम्, शरीरस्थः = देहस्थितः, महान् रिपुः = विशालः शत्रुः। उद्यमसमः = (उद्यमेन समः) प्रयत्नसदृशः, बन्धुः = इतरं मित्रं, नास्ति = न विद्यते, यम् = उद्यमम्, कृत्वा = कुर्वन्, नावसीदति = दुःखं न लभते।

भावार्थः- कार्येषु प्रवृत्ति-अभावरूप-आलस्यं नराणां देहस्थितः महान् शत्रुः अस्ति। उद्योगसदृशः मनुष्याणाम् अन्यः कश्चित् स्वजनः नास्ति। यम् उद्यमं कुर्वन् मनुष्यः कदापि दुःखी न भवति। अतः सर्वैः मानवैः प्रयत्नः करणीयः।

व्याकरणम्- आलस्यं = अलसस्य भावः, अलस + ष्यञ्। शरीरस्थः = शरीरे तिष्ठति इति। कृत्वा = कृ + क्त्वा।

कोषः- 'सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः' इत्यमरः।

छन्दः- अनुष्टुप्।

अलङ्कारः- काव्यलिङ्गम्।

छिन्नोऽपि रोहति तरुः, क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः।
इति विमृशन्तः सन्तः सन्तप्यन्ते न दुःखेषु।। ८६।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुते श्लोके कविः उपदिशति यत् सत्पुरुषाः सदैव दुःखरहिताः तिष्ठन्ति।

पदच्छेदः- छिन्नः अपि रोहति तरुः, क्षीणः अपि उपचीयते पुनः चन्द्रः, इति विमृशन्तः सन्तः सन्तप्यन्ते न दुःखेषु।

अन्वयः-छिन्नः अपि तरुः (पुनः) रोहति , क्षीणः अपि चन्द्रः पुनः उपचीयते, इति विमृशन्तः सन्तः दुःखेषु न सन्तप्यन्ते।

व्याख्या- छिन्नः = कृत्तः, अपि तरुः = वृक्षः, (पुनः) रोहति = उद्भवति, क्षीणः = कृशः , अपि चन्द्रः = शशी, पुनः उपचीयते = वृद्धिं प्राप्नोति, इति = एवं, विमृशन्तः = विचारयन्तः, सन्तः = सत्पुरुषाः, दुःखेषु = कष्टेषु, न सन्तप्यन्ते =न अनुतप्ताः भवन्ति।

भावार्थः- कृत्तोऽपि तरुः पुनः उद्भवति। कृष्णपक्षे क्रमेण क्षीणोऽपि चन्द्रः शुक्लपक्षे पुनः वर्धते। अयं प्रकृत्याः नियमः। इति विचारयन्तः सज्जनाः कष्टां दशां प्राप्यापि संसारे दुःखपीडिताः न भवन्ति।

व्याकरणम्-तरुः = तृ + उ। छिन्नः = छिद् + क्त। क्षीणः = क्षि + क्त। विमृशन्तः = वि + मृश् + शतृ। सन्तः = अस् + शतृ।

कोषः- 'विटपी पादपस्तरुः' इत्यमरः।

छन्दः- आर्या।

अलङ्कारः- काव्यलिङ्गम्।

नेता यस्य बृहस्पतिः, प्रहरणं वज्रं, सुराः सैनिकाः,
स्वर्गो दुर्गमनुग्रहः किल हरेरैरावतो वारणः।
इत्यैश्वर्यबलान्वितोऽपि बलभिद् भग्नः परैः सङ्गरे,
तद्युक्तं ननु दैवमेव शरणं, धिग्धिग्वृथा पौरुषम्।। ८७।।

प्रसङ्गः- अस्मिन् श्लोके कविना दैवस्य प्राधान्यं प्रतिपादितम्।

पदच्छेदः- नेता यस्य बृहस्पतिः, प्रहरणं वज्रं, सुराः सैनिकाः, स्वर्गः दुर्गम् अनुग्रहः किल हरेः ऐरावतः वारणः, इति ऐश्वर्यबलान्वितः अपि बलभिद् भग्नः परैः सङ्गरे, तद् उक्तं ननु दैवम् एव शरणं, धिक् धिक् वृथा पौरुषम्।

अन्वयः- यस्य नेता बृहस्पतिः, प्रहरणं वज्रं, सैनिकाः सुराः, दुर्गं स्वर्गः अनुग्रहः हरेः किल, वारणः ऐरावतः, इति ऐश्वर्यबलान्वितः अपि बलभिद् सङ्गरे परैः भग्नः । तद् उक्तं ननु दैवम् एव शरणं, वृथा पौरुषं धिक् धिक्।

व्याख्या- यस्य = इन्द्रस्य, नेता = पथप्रदर्शकः, बृहस्पतिः = देवगुरुः, प्रहरणं = अस्त्रम्, वज्रं = कुलिशम्, सैनिकाः = युद्धकर्त्तारः, सुराः = देवाः,दुर्गं = गुप्तिस्थानं, स्वर्गः = नाकः, अनुग्रहः = कृपा, हरेः = भगवतः विष्णोः, किल = निश्चयेन, वारणः = गजः, ऐरावतः = गजेन्द्रः, इति ऐश्वर्यबलान्वितः =(ऐश्वर्येण बलेन अन्वितः) वैभव-पराक्रम-युक्तः, अपि बलभिद् = बलस्य तन्नाकस्य असुरस्य भिद् = इन्द्रः, सङ्गरे= युद्धे, परैः = अरिभिः,भग्नः = पराजितः। तद् उक्तं = अतः कथितं, ननु = निश्चयं, दैवम् = भाग्यम्,एव शरणं= प्रधानम्, वृथा = निरर्थकं, पौरुषं = पुरुषस्य कर्म, धिक् धिक्= पुनः पुनः तिरस्कारम्।

भावार्थः- यस्य देवेन्द्रस्य मार्गदर्शकः देवगुरुः बृहस्पतिः, युद्धसाधनं वज्रं, यस्य सैनिकाः देवाः सन्ति, यस्य गुप्तिस्थानं स्वर्गम् अस्ति, यस्य रक्षकः भगवान् विष्णुरस्ति, यस्य गजेन्द्रः ऐरावतः विद्यते एतादृशः वैभव-पराक्रम-युक्तः इन्द्रः संग्रामे शत्रुभिः पराजितः। अतः प्रोक्तमेव भाग्यमेव प्रधानं किन्तु बलं न। यत्र भाग्यस्य प्राधान्यं भवति तत्र पौरुषं धिक्।

व्याकरणम्- नेता = नृ + तृच्। बृहस्पतिः = बृहतां पतिः। प्रहरणं = प्र + हृ + ल्युट्। वारणः = वृ + णिच् + ल्यु। ऐरावतः = इरा + मतुप्। बलभिद् = बल + भिद् + क्विप्। भग्नः = भज ् + क्त। उक्तं = वच् + क्त। शरणं = शृ + ल्युट्। बलभिद् = बल + भिद् + क्विप्।

कोषः- 'ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः' इत्यमरः।

छन्दः-शार्दूलविक्रीडितम्।

अलङ्कार:- अर्थान्तरन्यास:।

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धि: कर्मानुसारिणी।
तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैव कुर्वता।। ८८ ।।

प्रसङ्ग:- श्लोकेऽस्मिन् कविना वर्णितं यत् सर्वाणि कर्माणि बुद्धिमता जनेन सुविचार्यैव करणीयानि।

पदच्छेद:- कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धि: कर्मानुसारिणी, तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्य एव कुर्वता।

अन्वय:- (यद्यपि)पुंसां फलं कर्मायत्तं, बुद्धि: (च) कर्मानुसारिणी (भवति), अपि सुधिया सुविचार्य एव कुर्वता भाव्यम्।

व्याख्या- (यद्यपि)पुंसां = नराणां, फलं = सुखदु:खादिरूपं फलं, कर्मायत्तं = (कर्मण: आयत्तं तत्) कर्मपरतन्त्रं, बुद्धि: = मति: (च) कर्मानुसारिणी = (कर्मण: अनुसारिणी) प्रारब्धाधीना (भवति), अपि सुधिया = बुद्धिमता, सुविचार्य = सम्यक् रूपेण चिन्तयित्वा, एव = हि, कुर्वता = कार्यकारिणा, भाव्यं = भवनीयम्।

भावार्थ:- यद्यपि नराणां सुखदु:खादिरूपं फलं कर्मण: अधीनमेव भवति, तथा मतिरपि कर्मानुगामिनी विद्यते तथापि एवं स्थितेऽपि बुद्धिमता मनुष्येण विचारपूर्वकमेव कार्यं करणीयम्।

व्याकरणम्- कर्मायत्तम् = कर्म + आ + यत् + क्त। बुद्धि: = बुध् + क्तिन्। सुधिया = सुष्ठु+ धी: यस्य स सुधी तेन। भाव्यम् भू + ण्यत्। सुविचार्य = सु + वि + चर् + णिच् + ल्यप्। कुर्वता = कृ + शतृ-तेन।

कोष:- 'बुद्धि-मनीषा धिषणा धी:' इत्यमर:। 'अधीनो निघ्न आयत्त:' इत्यमर:।

छन्द:- अनुष्टुप्।

खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणै: सन्तापितो मस्तके,
वाञ्छ न् देशमनातपं विधिवशात्तालस्य मूलं गत:।
तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिर:,
प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापद:।। ८९ ।।

प्रसङ्ग:- उद्धृते श्लोके कवि: भाग्यहीनस्य जनस्य दशां वर्णयति।

पदच्छेद:- खल्वाट: दिवसेश्वरस्य किरणै: सन्तापित: मस्तके, वाञ्छ न् देशम् अनातपं विधिवशात् तालस्य मूलं गत:, तत्र अपि अस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिर:, प्राय: गच्छति यत्र भाग्यरहित: तत्र एव यान्ति आपद:।

अन्वय:- खल्वाट: दिवसेश्वरस्य किरणै: मस्तके सन्तापित: सन्, अनातपं देशं वाञ्छ न् विधिवशात् तालस्य मूलं गत:, तत्र अपि पतता महाफलेन अस्य शिर: सशब्दं भग्नं , प्राय: यत्र भाग्यरहित: गच्छति तत्र एव आपद: यान्ति ।

व्याख्या- खल्वाट: =लुप्तरोमशिरस्क:, दिवसेश्वरस्य (दिवसस्य ईश्वर: तस्य) सूर्यस्य, किरणै: = मयूखै:, मस्तके = शिरसि, सन्तापित: = सूर्यातपेन पीडित: सन्, अनातपं (न आतपम्) छायायुक्तं, देशं = स्थानं, वाञ्छ न् = इच्छन्, विधिवशात् = दैववशात्, तालस्य = तालवृक्षस्य, मूलं = अधस्थानं, गत: = संप्राप्त:, तत्र = तालवृक्षस्य मूले अपि, पतता = भ्रंशता, महाफलेन = पृथुलफलेन, अस्य = खल्वाटस्य, शिर: = मस्तकं, सशब्दं = (शब्देन सहितं) पट्इति ध्वनिं कुर्वन्, भग्नं = स्फूटितं, प्राय: = निश्चयेन, यत्र = यत्स्थानं, भाग्यरहित: = (भाग्येन रहित:) भाग्यहीन:, गच्छति = याति, तत्र = तत्स्थानं, एव आपद: = विपत्तय:, यान्ति = गच्छन्ति ।

भावार्थ:- केशरहित: पुरुष: सूर्यस्य रश्मिभि: शिरसि पीडित: भूत्वा छायायुक्तं प्रदेशं तालवृक्षस्य मूलं गत:। तत्र बृहत्तालफलेन पतता तस्य शिर: पटत् इति सशब्दं विदलितम्। अत: कविना प्रोक्तं यत् प्रायश: भाग्यहीना: नरा: यत्र गच्छन्ति तत्र विपत्तयोऽपि सपरिवारं समायान्ति।

व्याकरणम्-दिवसेश्वरस्य = दिवसस्य ईश्वर: ष.तत्. तस्य । सन्तापित: = सम् + तप् +णिच् + क्त। वाञ्छ न्= वाञ्छ ् + शतृ। भग्नम्= भञ्ज ् + क्त। भाग्यरहित: = भाग्येन रहित:, तृ.तत्.। आपद:= आ + पद् + क्विप्।

कोष:- 'किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मय:' इत्यमर:। 'विधिर्विधाने दैवेऽपि ' इत्यमर:।

छन्द:- शार्दूलविक्रीडितम्।

अलङ्कार:- अर्थान्तरन्यास:।

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं,
गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनम्।
मतिमताञ्च विलोक्य दरिद्रतां,
विधिरहो ! बलवानिति मे मतिः।। ९०।।

प्रसङ्गः– प्रस्तुते श्लोके कविः वर्णयति यत् दैवमेव बलवत्तरं विद्यते।

पदच्छेदः–शशिदिवाकरयोः ग्रहपीडनं, गजभुजङ्गमयोः अपि बन्धनम्, मतिमतां च विलोक्य दरिद्रतां, विधिः अहो ! बलवान् इति मे मतिः।

अन्वयः– शशिदिवाकरयोः ग्रहपीडनं, गजभुजङ्गमयोः अपि बन्धनम्, मतिमतां च दरिद्रतां विलोक्य, विधिः अहो ! बलवान् इति मे मतिः।

व्याख्या– शशिदिवाकरयोः = (शशी च दिवाकरश्च तयोः) चन्द्रसूर्ययोः, ग्रहपीडनं = (ग्रहेण पीडनं)राहुग्रहेण ग्रसनं , गजभुजङ्गमयोः = (गजश्च भुजङ्श्च तयोः) हस्तिसर्पयोः, अपि बन्धनम् = नियमनं, मतिमतां = बुद्धिमतां, च विलोक्य = दृष्ट्वा, दरिद्रतां = निर्धनतां, विधिः = नियतिः, अहो ! = इत्याश्चर्यं, बलवान् =प्रबलः, इति मे = मम कवेः, मतिः = बुद्धिः।

भावार्थः– सूर्यचन्द्रयोः राहुग्रहग्रसनं गजसर्पयोः बन्धनं प्रशस्तं बुद्धिमतां दारिद्र्यम् अवलोक्य भाग्यमेव बलीयः इति मम कवेः भर्तृहरेः चिन्तनं वर्तते।

व्याकरणम्– शशिदिवाकरयोः = शशी च दिवाकरश्च शशिदिवाकरौ द्वन्द्वः तयोः। दिवाकरः= दिवा+ कृ + ट। ग्रहपीडनं =ग्रह + अच्= ग्रहः, ग्रहेण पीडनम्। पीडनम् = पीड् + ल्युट्। गजभुजङ्गमयोः = गजश्च भुजङ्श्च गजभुजङ्गौ द्वन्द्वः तयोः। बन्धनम्= बन्ध् + ल्युट्। मतिमताम् = मति + मतुप्, तेषाम्। विलोक्य = वि + लुक् + ल्यप्। दरिद्रताम् = दरिद्र + तल् + टाप्। विधिः = वि + धा + कि। बलवान् = बल + मतुप्। मतिः = मन् + क्तिन्।

कोषः– 'भाग्यं स्त्री नियतिः विधिः' इत्यमरः।

छन्दः– द्रुतविलम्बितम्।

अलङ्कारः– अर्थान्तरन्यासः।

सृजति तावदशेषगुणाकरं
पुरुषरत्नमलङ्करणं भुवः।
तदपि तत्क्षणभङ्गि करोति चे-
दहह! कष्टमपण्डितता विधेः।। ९१।।

प्रसङ्गः– प्रस्तुते श्लोके कविना विधातुरपण्डितत्वं वर्णितमस्ति।

पदच्छेदः– सृजति तावद् अशेषगुणाकरं पुरुषरत्नम् अलङ्करणं भुवः तदपि तत्क्षणभङ्गिकरोति चेद् अहह ! कष्टम् अपण्डितता विधेः।

अन्वयः– (विधिः)अशेषगुणाकरं भुवः अलङ्करणं पुरुषरत्नं सृजति तावद् तदपि तत् क्षणभङ्गि चेत् करोति। अहह ! विधेः अपण्डितता कष्टम्।

व्याख्या– (विधिः) = नियतिः, अशेषगुणाकरं = (अशेषाणां गुणानाम् आकरः) समस्तगुणनिधिं, भुवः = धरायाः, अलङ्करणं = विभूषणं, पुरुषरत्नं = (पुरुषेषु रत्नं) पुरुषोत्तमं, तावद् सृजति = निर्माति, तदपि = तथापि, तत् = नरश्रेष्ठं, क्षणभङ्गि = (क्षणेन भङ्गि) नाशशीलं, चेत् करोति = विदधाति। अहह ! = खेदकरं, विधेः = ब्रह्मणः, अपण्डितता = मूढता, कष्टं = कष्टकरं भवति।

भोवार्थः– विधाता अखिलगुणविभूषितं पृथिव्याः अलङ्कारभूतं कमपि नरश्रेष्ठं निर्माति। एतत् सत्यं तत् नररत्नं निर्माय क्षणभङ्गुरं करोति। खेदमस्ति यत् ब्रह्मणः मूढता कष्टकारिणी विद्यते।

व्याकरणम्– अशेषगुणाकरं = अशेषाणां गुणानाम् आकरः ष.तत्.। अलङ्करणम् = अलम् + कृ +ल्युट्। पुरुषरत्नं = पुरुषेषु रत्नम्, पुरुषः एव रत्नम् वा। अपण्डितता = अपण्डित + तल् + टाप्।

कोषः- 'खनिः स्त्रियामाकरः स्याद् ' इत्यमरः। 'विधाता विश्वसृड्विधिः' इत्यमरः।
छन्दः- द्रुतविलम्बितम्।
अलङ्कारः- अर्थान्तरन्यासः।

पत्रं नैव यदा करीरविटपे दोषो वसन्तस्य किं,
नोलूकोऽप्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणम्।
धारा नैव पतन्ति चातकमुखे मेघस्य किं दूषणं,
यत्पूर्वं विधिना ललाटलिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः।। ९२।।

प्रसङ्गः- श्लोकेऽस्मिन् कविः वर्णयति यत् प्रजापतिना ललाटे यल्लिखितं तत् मार्जितुं कोऽपि समर्थो न भवति।
पदच्छेदः - पत्रं न एव यदा करीरविटपे दोषः वसन्तस्य किं, न उलूकः अपि अवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणं, धारा नैव पतन्ति चातकमुखे मेघस्य किं दूषणं, यत्पूर्वं विधिना ललाटलिखितं तत् मार्जितुं कः क्षमः।
अन्वयः- यदा करीरविटपे पत्रं न एव (तर्हि) वसन्तस्य दोषः किं? यदि उलूकः दिवा अपि न अवलोकते (तर्हि) सूर्यस्य किं दूषणं ? धारा नैव चातकमुखे पतन्ति (तर्हि) मेघस्य किं दूषणं ?, पूर्वं यत् विधिना
ललाटलिखितं तत् मार्जितुं कः क्षमः?
व्याख्या- यदा = यदि, करीरविटपे = करीराख्ये वृक्षे शाखयां वा, पत्रं = पर्णं, न एव = न भवति (तर्हि) वसन्तस्य = वसन्तनाम -ऋतोः, दोषः किं? = दोषः नास्ति। यदि उलूकः = पेचकः, दिवा = दिवसे, अपि न, अवलोकते = पश्यति (तर्हि) सूर्यस्य = रवेः, किं दूषणं ?= दोषः नास्ति। धारा = जलधाराः, चातकमुखे = सारङ्गपक्षि-चञ्चौ वदने वा, नैव = न एव,पतन्ति = न आगच्छन्ति (तर्हि) मेघस्य = जलदस्य, किं दूषणं ? = नास्ति एव दोषः, पूर्वं = प्राक्, यत् विधिना = ब्रह्मणा, ललाटलिखितं = (ललाटे लिखितम्)= भालस्थले अक्षररूपेण लिखितम्, तत् मार्जितुं = तत् प्रोछि तुं, कः क्षमः?= न कोऽपि समर्थः।
भावार्थः- यदि करीरनामपादपे वसन्तर्तौ पत्रं न जायते तर्हि वसन्तस्य कः दोषः? यदि पेचकः सूर्यालोके दिने न पश्यति तर्हि दिवाकरस्य कोऽत्र दोषः? यदि चातकनाम-खगस्य चञ्चौ वर्षाबिन्दवः नैव पतन्ति तर्हि मेघस्य को दोषः? अतः उक्तं आदौ विधात्रा यद् ललाटपट्टे लिखितं तत् प्रोछि तुं न कोऽपि समर्थः भवति।
व्याकरणम्- दूषणम्= दुष् + ल्युट्। ललाटलिखितं = ललाटे लिखितम्, सप्तमी तत्पु.। मार्जितुम्= मृज् + तुमुन्। लिखितम् = लिख् + तुमुन्।
कोषः= 'उलूके तु वायसाऽरातिपेचकौ। दिवान्धः कौशिको धूको दिवाभीतो निशाटनः' इत्यमरः। 'विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। 'ललाटभलिकम्' इत्यमरः।
छन्दः- शार्दूलविक्रीडितम्।
अलङ्कारः- अर्थापत्तिः।

नमस्यामो देवान्ननु हतविधेस्तेऽपि वशगाः,
विधिर्वन्द्यः सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः।
फलं कर्मायत्तं यदि किममरैः किञ्च विधिना,
नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति।। ९३।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुते श्लोकेकविना कर्मणः महत्त्वं प्रतिपादितम्।
पदच्छेदः-नमस्यामः देवान् ननु हतविधेः ते अपि वशगाः, विधिः वन्द्यः सः अपि प्रतिनियतकर्म एकफलदः, फलं कर्मायत्तं यदि किम् अमरैः किं च विधिना, नमः तत् कर्मभ्यः विधिः अपि न येभ्यः प्रभवति।
अन्वयः- (वयं) देवान् नमस्यामः ननु ते अपि हतविधेः वशगाः (सन्ति), विधिः वन्द्यः (किन्तु)सः अपि प्रतिनियत कर्म एकफलदः (अस्ति, तथा च), यदि फलं कर्मायत्तं (तर्हि)अमरैः किम् ? विधिना च किम्?, तत् कर्मभ्यः नमः, येभ्यः विधिः अपि न प्रभवति।

व्याख्या- (वयं) देवान् = सुरान्, नमस्यामः = प्रणमामः, ननु = निश्चयेन, ते अपि = देवा अपि, हतविधेः = (हतः यः विधिः तस्य)दग्धदैवस्य ब्रह्मणः, वशगाः = (वशं गच्छन्तीति) अधीनाः (सन्ति), विधिः = विधाता, वन्द्यः = वन्दनीयः (किन्तु)सः अपि = विधिरपि, प्रतिनियतकर्मैकफलदः = (प्रतिनियतानि च तानि कर्माणि, तदेकं फलं ददाति) शुभाशुभकर्मानुसारनिश्चित-फलप्रदाता। (अस्ति, तथा च), यदि = चेत्, फलं = परिणामं, कर्मायत्तं = कर्माधीनं (तर्हि) अमरैः = देवैः, किम् =किं प्रयोजनं ? विधिना = ब्रह्मणा च किम् = किं प्रयोजनम् ?, तत् = तस्मात् कारणात्, कर्मभ्यः = कर्त्तव्येभ्यः, नमः = नमो नमः, येभ्यः = कर्मभ्यः, विधिः अपि = साक्षाद् दैवमपि, न प्रभवति= न समर्थोऽस्ति।

भावार्थः- अत्र कविः कथयति वयं सुरान् प्रणमामः किन्तु ते देवा अपि निश्चयेन दग्धदैवस्य ब्रह्मणः वशवर्तिनः सन्ति। अतः विधिः वन्दनीयः किन्तु सोऽपि स्वकृत-शुभाशुभकर्मानुसारिनिश्चितफलदाता विद्यते। यदि फलं कर्माधीनमेवास्ति तर्हि देवैः विधात्रा वा को लाभः? अतः कर्मभ्यः एव नमो नमः। यानि कर्माणि ब्रह्माऽपि अन्यथा कर्तुं नैव शक्नोति।

व्याकरणम्- वशगाः= वश + गम् +ड। वन्द्यः= वन्द् + ण्यत्। कर्मायत्तम्= कर्म + आ + यत् + क्त।

कोषः-'विधिर्विधाने दैवेऽपि ' इत्यमरः।'विधाता विश्वसृड्विधिः' इत्यमरः।'अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः' इत्यमरः।

छन्दः- शिखरिणी।

अलङ्कारः- सारः।

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे,
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासंकटे।
रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः,
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे।। ९४।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुते श्लोके कविः वर्णयति यत् कर्म सर्वेषां ब्रह्मादीनां देवानां नियामकमस्ति।

पदच्छेदः-ब्रह्मा येन कुलालवत् नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे, विष्णुः येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासंकटे, रुद्रः येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः, सूर्यः भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे।

अन्वयः- येन ब्रह्मा ब्रह्माण्डभाण्डोदरे कुलालवत् नियमितः, येन विष्णुः दशावतारगहने क्षिप्तः महासंकटे, येन रुद्रः कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः, (येन) सूर्यः नित्यमेव गगने भ्राम्यति तस्मै नमः कर्मणे।

व्याख्या- येन = कर्मणा, ब्रह्मा = विधाता, ब्रह्माण्डभाण्डोदरे =(ब्रह्माण्डम् एव भाण्डं तस्य उदरे) निखिल- जगदण्ड-भाण्डमध्ये, कुलालवत् = कुम्भकारः तुल्यः, नियमितः = नियोजितः, येन = कर्मणा, विष्णुः = नारायणः, दशावतारगहने = (दश अवतारा एव गहनं तस्मिन्) दश-मत्स्यादि-अवतारधारण-गभीरे, महासंकटे = (महान्ति सङ्कटानि तस्मिन्) महाक्लेशपदे कर्मणि, क्षिप्तः = पातितः, येन = कर्मणा, रुद्रः = महादेवः, कपालपाणिपुटके = (कपालम् एव पाणिपुटकं तस्मिन्)ब्रह्ममुण्डरूपभिक्षापात्रे, भिक्षाटनं = (भिक्षायै अटनम् तत्) भिक्षार्थ-भ्रमणम्, कारितः = नियोजितः, (येन = कर्मणा) सूर्यः = भास्करः, नित्यमेव = सर्वदेव, गगने = आकाशे भ्राम्यति = परिव्रजति, तस्मै = सकलनियामके, कर्मणे = कर्म- विशेषाय, नमः = नमो नमः अस्तु।

भावार्थः- कर्मणः महत्त्वं प्रतिपादयन् कविः भणति यत् सृष्टिकर्त्ता ब्रह्मा येन कर्मणा कुम्भकारः सदृशः ब्रह्माण्डरूपपात्र निर्माणे नियोजितः, येन कर्मणा योगेश्वरः नारायणः महाकष्टमये दश-मत्स्यादि-अवतारधारणे सन्नियोजितः, येन कर्मणा महादेवः शिवः ब्रह्ममुण्डरूपभिक्षापात्रे भिक्षार्थं भ्रमणं कारितः, येन कर्मणा भगवान् दिवाकरः आकाशे सततं भ्रमणकार्ये नियोजितः, तस्मै सर्वसमर्थाय कर्मविशेषाय प्रणामोऽस्तु।

व्याकरणम्- ब्रह्माण्डम् एव भाण्डं कर्म.। कुलालवत = कुलालेन तुल्यः। नियमितः = नि + यम् + णिच् + क्त। विष्णुः = विष् + नु। दशावतारगहने = दश अवताराः तैः एव गहनं तस्मिन्। अवतारः= अव + तृ + घञ्। अव + तृ + अप्। क्षिप्तः = क्षिप् + क्त। भिक्षाटनं = भिक्षा + अट् + ल्युट्।

कोषः- 'ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठःपरमेष्ठी पितामहः' इत्यमरः।'कुम्भकारः कुलालः स्यात्' इत्यमरः।'सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम्' इत्यमरः।'सङ्कटं ना तु सम्बाधः' इत्यमरः।'गहनं वनदुःखयोः' इत्यमरः।

छन्दः- शार्दूलविक्रीडितम्।

अलङ्कारः- काव्यलिङ्गम्।

नैवाऽऽकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं,
विद्यापि नैव न च यत्नकृताऽपि सेवा।
भाग्यानि पूर्वतपसा खलु सञ्चितानि,
काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः।। ९५।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुते श्लोके कविः प्रतिपादयति यत् पुरुषेण पूर्वकृतानि पुण्यानि यथासमयं फलन्ति इति।

पदच्छेदः- न एव आकृतिः फलति न एव कुलं न शीलं, विद्या अपि न एव न च यत्नकृता अपि सेवा, भाग्यानि पूर्वतपसा खलु सञ्चितानि, काले फलन्ति पुरुषस्य यथा एव वृक्षाः।

अन्वयः- (पुरुषस्य) आकृतिः नैव फलति, कुलं नैव, शीलं न, विद्या अपि नैव, च यत्नकृता अपि सेवा न। (किन्तु) पूर्वतपसा सञ्चितानि पुरुषस्य भाग्यानि काले फलन्ति खलु यथा एव वृक्षाः (फलन्ति)।

व्याख्या- (पुरुषस्य)आकृतिः = शरीर-स्वरूपम्,नैव फलति = फलकारणं न भवति, कुलं नैव = वंशः नहि (फलति), शीलं न = सदाचारः न (फलति), विद्या अपि नैव = वेदादिशास्त्रज्ञानमपि न (फलति), च यत्नकृता = प्रयत्नेन विहिता, अपि सेवा न = परिचर्या अपि न (फलति)। (किन्तु) पूर्वतपसा = पुराकृतसुकृतेन, सञ्चितानि = एकत्रीकृतानि, पुरुषस्य = मनुष्यस्य, भाग्यानि = दिष्टानि, काले = यथासमयं, फलन्ति = फलं ददति, खलु = निश्चयेन, यथा एव वृक्षाः = यथा एव पादपाः (फलन्ति)।

भावार्थः- अत्र भाग्यस्य महत्त्वं प्रतिपादयन् कविः वर्णयति यत् मनुष्यस्य रूपसौन्दर्यं, कुलीनता, सदाचारः, ज्ञानं तथा महता प्रयत्नेन कृता सेवा अभीष्टफलप्रदाने समर्थाः न भवन्ति। अपि तु पूर्वतपसा योगबलेन संपादितानि पुरुषस्य भाग्यानि एव अनुकूलसमये इष्टफलं प्रयच्छन्ति यथा वृक्षाः यथोचितसमये फलप्रदाः भवन्ति।

व्याकरणम् - आकृतिः = आ +कृ +क्तिन्। विद्या = विद् + क्यप् + टाप्। यत्नकृता = यत्नेन कृता तृ.त.। सञ्चितानि = सम् + चि + क्त-तानि। नैव = न +एव-वृद्धिसन्धिः। यथैव = यथा + एव-वृद्धिसन्धिः।

कोषः- 'आकारविङ्गिताकृती' इत्यमरः। 'दैवं दिष्टं भागधेयम्' इत्यमरः।

छन्दः- वसन्ततिलका।

अलङ्कारः- उपमा-दीपकौ।

वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये,
महार्णवे पर्वतमस्तके वा।
सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा,
रक्षन्ति पुण्यानि पुरा कृतानि। ९६।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुते श्लोके कविः वर्णयति यत् संकटकाले पुराकृतानि पुण्यकर्माणि रक्षकाणि भवन्ति।

पदच्छेदः- वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये महार्णवे पर्वतमस्तके वा सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि।

अन्वयः- पुरा कृतानि पुण्यानि वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये महार्णवे पर्वतमस्तके वा सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा रक्षन्ति ।

व्याख्या- पुरा = पूर्वजन्मनि, कृतानि = संपादितानि, पुण्यानि = सुकृतानि, वने = अरण्ये, रणे = संग्रामे, शत्रुजलाग्निमध्ये = (शत्रवश्च जलानि च अग्नयश्च तेषां मध्ये) रिपु-वारि-पावकानां मध्ये, महार्णवे = (महान् चासौ अर्णवः तस्मिन्) महासमुद्रे, पर्वतमस्तके= (पर्वतस्य मस्तकं तस्मिन्) गिरिशिखरे, वा सुप्तं = निद्राभिभूतं, प्रमत्तं = उन्मत्तं, विषमस्थितं = (विषमे स्थितं) संकटापन्नं, वा रक्षन्ति = त्रायन्ते।

भावार्थः- प्राग्जन्मनि सम्पादितानि सुकृतकर्माणि अरण्ये, युद्धक्षेत्रे, रिपूणां वारीणां पावकानां चान्तरे, शैलशिखरे अथवा शयानम् , असावधानं, सङ्कटापन्नं वा मनुष्यं पालयन्ति।

व्याकरणम्- शत्रुजलाग्निमध्ये = शत्रवश्च जलानि च अग्नयश्च द्वन्द्वः,तेषां मध्ये। महार्णवे = महान् चासौ अर्णवः कर्मधारयः

स., तस्मिन्। पर्वतमस्तके= पर्वतस्य मस्तके तत्पु.। सुप्तम्= स्वप् + क्त। प्रमत्तम्=प्र+मद्+क्त।

कोषः- 'अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः। 'स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतम्' इत्यमरः।

छन्दः- उपजातिः।

अलङ्कारः- अनुप्रासः।

या साधूँश्च खलान् करोति विदुषो मूर्खान् हितान् द्वेषिणः,
प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षममृतं हलाहलं तत्क्षणात्।
तामाराधय सत्क्रियां भगवतीं भोक्तुं फलं वाञ्छि तं,
हे साधो! व्यसनैर्गुणेषु विपुलेष्वास्थां वृथा मा कृथाः।। ९७।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुते श्लोके कविना सत्कर्मणः समुपादेयता सुवर्णिता।

पदच्छेदः- या साधून् च खलान् करोति विदुषः मूर्खान् हितान् द्वेषिणः, प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षम् अमृतं हलाहलं तत्क्षणात्। ताम् आराधय सत्क्रियां भगवतीं भोक्तुं फलं वाञ्छि तं, हे साधो! व्यसनैः गुणेषु विपुलेषु आस्थां वृथा मा कृथाः।

अन्वयः- या खलान् साधून् करोति, मूर्खान् विदुषः, द्वेषिणः हितान् करोति, परोक्षं प्रत्यक्षं कुरुते, तत्क्षणात् हलाहलं अमृतं च कुरुते, हे साधो! वाञ्छि तं फलं भोक्तुं तां भगवतीं सत्क्रियाम् आराधय। व्यसनैः विपुलेषु गुणेषु आस्थां वृथा मा कृथाः। (करोति)

व्याख्या- या = सत्क्रिया, खलान् = दुर्ज्जनान्, साधून् = सज्जनान्, करोति = विदधाति, मूर्खान् = अज्ञान्, विदुषः = पण्डितान्, द्वेषिणः = शत्रून्, हितान् = मित्राणि करोति, परोक्षं = अतीन्द्रियं, प्रत्यक्षं = दृष्टिगोचरं, कुरुते = करोति, तत्क्षणात् = साक्षात्, हलाहलं = विषम्, अमृतं = पीयूषं, च कुरुते, हे साधो! = हे सज्जन! वाञ्छि तं = अभीष्टं, फलं = मनोरथं, भोक्तुं = लब्धुं, तां = पूर्वोक्तगुणविशिष्टां, भगवतीं = ऐश्वर्यादिषड्- गुणोपेतां, सत्क्रियां =शोभनं कर्म, आराधय = सेवस्व, व्यसनैः = विपत्तिभिः, विपुलेषु = अत्यधिकेषु, गुणेषु = विद्वत्तादिषु, आस्थां = आसक्तिं, वृथा = व्यर्थं, मा कृथाः = मा कुरु।

भावार्थः- हे सत्पुरुष! सत्कर्मणः महत्त्वमत्यधिकं विद्यते। इदं सत्कर्म दुर्ज्जनान् सज्जनान् करोति,अज्ञान् पण्डितान् करोति, शत्रून् मित्राणि करोति, परोक्षं जनं समक्षं करोति, विषम् अमृतं विदधाति। अतः अभीष्टं फलं लब्धुं ताम् ऐश्वर्यशालिनीं सत्क्रियां सेवस्व। दुःखभूयिष्ठेषु अन्येषु गुणेषु आसक्तिः नैव करणीया।

व्याकरणम्- विदुषः = विद् + शतृ,पु. द्वि.बहुव.। द्वेषिणः = द्विष् + णिनि, पु. द्वि.बहुव.। प्रत्यक्षम् = अक्ष्णोः प्रति, अव्ययीभावः। वाञ्छि तम्= वाञ्छ् + क्त। भोक्तुम् = भुज् + तुमुन्। भगवतीम्= भग + मतुप्, स्त्री. द्वि.एकवचनम्।

कोषः- 'व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे' इत्यमरः। 'पीयूषममृतं सुधा ' इत्यमरः।

छन्दः- शार्दूलविक्रीडितम्।

अलङ्कारः- काव्यलिङ्गम्।

गुणवदगुणवद्वा कुर्वता कार्यजातं,
परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन।
अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्ते-
र्भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः।। ९८।।

प्रसङ्गः- अत्र श्लोके कविः उपदिशति यत् प्रत्येकं कार्यस्य परिणामं सुविचार्यैव कार्यजातं करणीयम्।

पदच्छेदः- गुणवत् अगुणवत् वा कुर्वता कार्यजातं,परिणतिः अवधार्या यत्नतः पण्डितेन अतिरभसकृतानां कर्मणाम् आविपत्तेः भवति हृदयदाही शल्यतुल्यः विपाकः।

अन्वयः- गुणवत् अगुणवत् वा कार्यजातं कुर्वता पण्डितेन परिणतिः यत्नतः अवधार्या। हि अतिरभसकृतानां कर्मणां शल्यतुल्यः विपाकः आविपत्तेः हृदयदाही भवति।

व्याख्या- गुणवत् = गुणाः सन्ति अस्मिन् इति= गुणयुक्तं, अगुणवत् = गुणरहितं, वा कार्यजातं = कार्यसमूहं, कुर्वता सम्पादयता, पण्डितेन = बुद्धिमता, परिणतिः = परिणामः, यत्नतः = सावधानतया, अवधार्या = अनुसन्धेया। हि = यतः,

अतिरभसकृतानां = (अतिरभसेन कृतानि, तेषाम्) अतित्वरया संपादितानां, कर्मणां = कार्याणां, शल्यतुल्यः =(शल्येन तुल्यः) बाणाग्रेण सदृशः कष्टकरः, विपाकः = परिणामः, आविपत्तेः = विपत्तिपर्यन्तम् आमरणं वा, हृदयदाही = (हृदयं दग्धुं शीलम् अस्य इति) मनः सन्तापकारी, भवति = जायते।

भावार्थः- कविः उपदिशति यत् मतिमान् नरः गुणयुक्तं गुणरहितं वा कार्यसमूहं संपादनस्य प्राक् सम्यक् विचार्य कार्यं कुर्यात्। तस्य कर्मणः परिणामोऽपि सुविचारणीयः। यतस्तु परिणामविवेचनं विनैव अतित्वरया कार्यं संपादयेत् चेत् संपादितानां कार्याणां फलं मृत्युपर्यन्तं बाणाग्रसदृशं पीडादायकं मनःसन्तापकारी च भवति।

व्याकरणम्- गुणवत्= गुण + मतुप्। अगुणवत्= न गुणवत्। कर्मजातम् = कर्मणा जातम्-ष.तत्। परिणतिः= परि +नम् + क्तिन्। यत्नतः= यत्न + तस्। अवधार्या= अव + धृ + ण्यत्। विपाकः = वि + पच् + घञ्। विपत्तेः = वि + पद् + क्तिन्, तस्याः।

कोषः- 'रभसो वेगहर्षयोः ' इत्यमरः।

छन्दः- मालिनी।

अलङ्कारः- उपमा अर्थान्तरन्यासश्च।

स्थाल्यां वैदूर्यमय्यां पचति तिलकणांश्चान्दनैरिन्धनौघैः,
सौवर्णैर्लाङ्गलाग्रैर्विलिखति वसुधामर्कमूलस्य हेतोः।
कृत्वा कर्पूरखण्डान् वृतिमिह कुरुते कोद्रवाणां समन्तात्,
प्राप्येमां कर्मभूमिं न चरति मनुजो यस्तपो मन्दभाग्यः।। ९९।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुते श्लोकेकविः वर्णयति यत् तपोविहीनः जनः मन्दभाग्यः भवति।

पदच्छेदः- स्थाल्यां वैदूर्यमय्यां पचति तिलकणान् चान्दनैः इन्धनौघैः सौवर्णैः लाङ्गलाग्रैः विलिखति वसुधाम् अर्कमूलस्य हेतोः कृत्वा कर्पूरखण्डान् वृतिम् इह कुरुते कोद्रवाणां समन्तात्, प्राप्य इमां कर्मभूमिं न चरति मनुजः यः तपः मन्दभाग्यः।

अन्वयः- यः मन्दभाग्यः मनुजः इमां कर्मभूमिं प्राप्य तपः न चरति (सः) इह वैदूर्यमय्यां स्थाल्यां चान्दनैः इन्धनौघैः तिलकणान् पचति, अर्कमूलस्य हेतोः सौवर्णैः लाङ्गलाग्रैः वसुधां विलिखति, कर्पूरखण्डान् कृत्वा समन्तात् कोद्रवाणां वृतिम् कुरुते।

व्याख्या- यः = कश्चनः पुरुषः, मन्दभाग्यः =(मन्दं भाग्यं यस्य सः) भाग्यरहितः, मनुजः = (मनोः जातः) मनुष्यः, इमाम् = एतां, कर्मभूमिं =(कर्मणः भूमिः ताम्) कार्यक्षेत्रं मर्त्यलोकं, प्राप्य = लब्ध्वा, तपः = अध्यात्मयोगं, न चरति = न आचरति, (सः) जनः, इह = अस्मिन् लोके, वैदूर्यमय्यां = (विदूरात् प्रभवति वैदूर्यं, तस्य विकारः वैदूर्यमयी, तस्याम्) वैदूर्यमणिनिर्मितायां, स्थाल्यां = पात्रे, चान्दनैः = चन्दन-तरु-सम्बन्धिभिः, इन्धनौघैः = काष्ठसमूहैः, तिलकणान् = (तिलस्य कणाः तान्) तिलनाम-अन्नकणान्, पचति = विक्लेदयति, अर्कतूलस्य =(अर्कस्य मूलं तस्य) मन्दारमूलस्य, हेतोः = कारणात्, सौवर्णैः = सुवर्णनिर्मितैः, लाङ्गलाग्रैः = हलस्याग्रभागैः, वसुधां = धराम्, विलिखति = कर्षति, कर्पूरखण्डान् = (कर्पूरस्य खण्डं तान्) घनसार-शकलान्, कृत्वा = विधाय, समन्तात् = सर्वतः, कोद्रवाणां = कोरदूषकाख्यसस्य विशेषाणां, वृतिम् = आचरणं, कुरुते= विदधाति।

भावार्थः- यः मानवः इमां कार्यक्षेत्रं पृथिवीलोकम् आगत्य सत्कर्मादिरूपतपोऽनुष्ठानं न आचरति सः भाग्यहीनः जनः कथ्यते। यतोहि सः हतभाग्यः वैदूर्यमणिनिर्मितपात्रे चन्दनकाष्ठसमूहैः तिलखलीं पचति, अर्काख्यमूलस्य कृते सुवर्णमयैः हलाग्रैः पृथिवीं कर्षति, कपूरस्य शकलान् कृत्वा चतुर्दिक् कोरदूषाणाम् अन्नानां वेष्ठनं करोति। अर्थात् सत्कर्म त्यक्त्वा असत्कर्मणि कालं यापयति यः सः भाग्यहीनः कथ्यते।

व्याकरणम्- मन्दभाग्यः= मन्दं भाग्यं यस्य सः बहुव्रीहिः। मनुजः= मनु + जन् + ड। वैदूर्यमय्याम् =वैदूर्य + मयट् +ङीप्, तस्याम्। सौवर्णः = सुवर्ण + अण्। वृत्तिम् = वृ + क्तिन्।

कोषः- वैदूर्यं बालवायजम् इत्यमरः। लवलेशकणाणवः इत्यमरः। कोरदूषस्तु कोद्रवः इत्यमरः। मूढाल्पाऽपटुनिर्भाग्या मन्दा इत्यमरः।

छन्दः- स्रग्धरा।

अलङ्कारः- निदर्शना।

मज्जत्वम्भसि यातु मेरुशिखरं शत्रूञ्ज यत्वाहवे,
वाणिज्यं कृषिसेवने च सकला विद्याः कलाः शिक्षताम्।
आकाशं विपुलं प्रयातु खगवत् कृत्वा प्रयत्नं परं,
नाभाव्यं भवतीह कर्मवशतो भाव्यस्य नाशः कुतः।। १००।।

प्रसङ्गः- प्रस्तुते श्लोके कविः वर्णयति यत् कर्मवशात् भवितव्यता भवत्येव।

पदच्छेदः- मज्जतु अम्भसि यातु मेरुशिखरं शत्रून् जयतु आहवे,वाणिज्यं कृषिसेवने च सकला विद्याः कलाः शिक्षताम् आकाशं विपुलं प्रयातु खगवत् कृत्वा प्रयत्नं परं,न अभाव्यं भवति इह कर्मवशतः भाव्यस्य नाशः कुतः।

अन्वयः- (मनुष्यः)अम्भसि मज्जतु, मेरुशिखरं यातु, आहवे शत्रून् जयतु ,वाणिज्यं कृषिसेवने सकला विद्याः कलाः च शिक्षताम्, परं प्रयत्नं कृत्वा खगवत् विपुलम् आकाशं प्रयातु, (तथापि) इह कर्मवशतः अभाव्यं न भवति भाव्यस्य नाशः कुतः भवति।

व्याख्या- (मनुष्यः) अम्भसि = जले, मज्जतु = मग्नो भवतु, मेरुशिखरं = (मेरोः शिखरं) सुमेरुपर्वतस्य शृङ्गं, यातु = गच्छतु, आहवे = युद्धे, शत्रून् = अरीन्, जयतु = पराजितान् करोतु, वाणिज्यं = वणिजां कर्म,कृषिसेवने = (कृषिश्च सेवनञ्च) कर्षणं तथा सेवनं, सकला = समस्ताः, विद्याः = वेदपुराणादि-चतुर्दशविद्याः, कलाः =इतिहास-आगमप्रभृति-चतुःषष्टिकलाः, च शिक्षताम् = अभ्यस्यतु, परम् = अत्यधिकम्, प्रयत्नम् = उद्यमम्, कृत्वा = विधाय, खगवत् = पक्षीव, विपुलम् = विस्तृतं, आकाशं = गगनं, प्रयातु = गच्छतु, (तथापि) इह = अत्र संसारे, कर्मवशतः = पुण्यापुण्यकर्मानुरोधतः, अभाव्यं (भवितुं शक्यं भाव्यं न भाव्यम् अभाव्यम्) अभाविफलम्, न भवति = न जायते,भाव्यस्य = अवश्यं भाविनः फलस्य, नाशः = अभावः, कुतः = कस्मात्, भवति = जायते।

भावार्थः- मनुष्यः जले निमग्नो भवतु, सुमेरुपर्वतस्य शृङ्गम् आरोहतु, संग्रामे रिपून् पराजितान् करोतु, वाणिज्यं कृषिकर्म सेवा चतुर्दशविद्याः चतुःषष्टिकलाः च अभ्यस्यतु, उत्कृष्टं प्रयत्नं विधाय पक्षिवत् विस्तृतमाकाशं गच्छतु परन्तु पुण्यापुण्यकर्मवशाद् यदभाविफलं तन्न भवति यच्चावश्यं भाविफलस्य कदापि नाशोऽपि भवितुं न शक्नोति। अर्थात् यद्भावि तद् भवत्येव यदभावि न तदभवेत्।

व्याकरणम्- वाणिज्यम् = वणिज् + ष्यञ्। कृषिसेवने = कृषिश्च सेवनञ्च द्वन्द्वः। अभाव्यम् = न भाव्यम्, भू + ष्यञ्। चतुर्दशविद्याः- अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः। पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश।

कोषः- 'मेरुः सुमेरुर्हेमाद्रिः' इत्यमरः।

छन्दः- शार्दूलविक्रीडितम्।

अलङ्कारः- अनुप्रासः दीपकश्च।

को लाभो गुणिसङ्गमः, किमसुखं प्राज्ञेतरैः सङ्गतिः।
का हानिः समयच्युतिर्निपुणता का धर्मतत्त्वे रतिः।
कः शूरो विजितेन्द्रियः, प्रियतमा काऽनुव्रता, किं धनं,
विद्या किं सुखमप्रवासगमनं, राज्यं किमाज्ञाफलम्।। १०१।।

प्रसङ्गः- अस्मिन् श्लोके कविः प्रश्नोत्तरमाध्यमेन जीवनस्य लाभादि-वास्तविकतां वर्णयति।

पदच्छेदः-कः लाभः गुणिसङ्गमः, किम् असुखं प्राज्ञतरैः सङ्गतिः। का हानिः समयच्युतिः निपुणता का धर्मतत्त्वे रतिः। कः शूरः विजितेन्द्रियः, प्रियतमा का अनुव्रता, किं धनम्, विद्या किं सुखम् अप्रवासगमनम्, राज्यं किम् आज्ञा-फलम्।

अन्वयः- लाभः कः? गुणिसङ्गमः, असुखं किम्? प्राज्ञतरैः सङ्गतिः, हानिः का? समयच्युतिः, निपुणता का? धर्मतत्त्वे रतिः, शूरः कः? विजितेन्द्रियः, प्रियतमा का? अनुव्रता, धनम् किम्?, विद्या, सुखं किम्? अप्रवास- गमनम् , राज्यं किम? आज्ञाफलम्।

व्याख्या- लाभः = अभीष्टप्राप्तिः, कः? = किं नामधेयः?, गुणिसङ्गमः=गुणिनां सद्गुणवतां जनानां सङ्गमः संपर्कः , असुखम् = दुःखं किम्?, प्राज्ञतरैः = (प्राज्ञेभ्यः इतरे, तैः) मूर्खैः सह, सङ्गतिः = सङ्गमः, हानिः = क्षतिः, का? = किं नामधेया?, समयच्युतिः = (समयस्य च्युतिः) वृथा कालयापनम्, निपुणता (निपुणस्य भावः) दक्षता, का? = किं नामधेया?, धर्मतत्त्वे = (धर्मस्य तत्त्वं तस्मिन्) धर्म-रहस्ये, रतिः = अनुरागः, शूरः = वीरः, कः? = किं नामधेयः?, विजितेन्द्रियः =इन्द्रियजयी (विजितानि इन्द्रियाणि येन सः), प्रियतमा = अतिशयेन प्रिया, का? = किं नामधेया?, अनुव्रता = आज्ञानुगामिनी, धनम् = वित्तम्, किम्? = किं नामधेयम्?, विद्या = चतुर्दशविद्या, सुखम् = शर्म, किम्? = किं नामधेम्?, अप्रवासगमनम् = परदेशगमनम्, राज्यम् = आधिपत्यम्, किम्?= किं नामधेयम्?, आज्ञाफलम् = आदेशसाफलम्।

भावार्थः- अस्मिन् संसारे सज्जनानां संपर्कः एव लाभः। मूर्खजनैः सह सङ्गतिः एव दुःखम्। वृथाकालयापनम् एव हानिः। धर्मरहस्ये अनुरागः एव निपुणता, जितेन्द्रियत्वम् एव वीरत्वम्, पत्यनुकूलचारिणी एव प्रियतमा, विद्याधनम् एव धनम्, स्वदेशनिवास एव सुखम्, अप्रतिहतशासनमेव राज्यम्। एतेषां कार्याणां वास्तविकतायाः अवगमने जीवने साफलम् एव लब्धुं शक्यते।

व्याकरणम्- गुणिसङ्गमः= गुणाः सन्ति येषां ते गुणिनः, तेषां सङ्गमः। समयच्युतिः = समयस्य च्युतिः। धर्मतत्त्वे = धर्मस्य तत्त्वं तस्मिन्। इन्द्रियजयी =विजितानि इन्द्रियाणि येन सः बहुव्रीहिः। अनुव्रता= अनुव्रतं यस्याः सा। आज्ञाफलम् = आज्ञा एव फलम्, कर्मधारय, यस्य तत्।

कोषः- शर्मसातसुखानि च इत्यमरः।

छन्दः- शार्दूलविक्रीडितम्।

अभ्यास-प्रश्नाः

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. अम्भोदाः कुत्र वसन्ति?

१. गगने २. पाताले ३.वृक्षे ४.पृथिव्याम् ( )

२. परधने कस्य स्पृहा भवति?

१. सज्जनस्य २. दुरात्मनः ३. पुरुषस्य ४. कस्यापि न ( )

३. मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न ------। रिक्तस्थानं पूरयत।

१. सुन्दरः २. दुष्करः ३. दर्शनीयः ४. भयङ्करः ( )

४.मुनौ कः गुणः दुर्जनैः अङ्कितः?

१. कुमतिता २. सुमतिता ३. विमतिता ४. निघृणता ( )

५. दुर्जनैः कैतवं कुत्र अङ्कितः?

१.शुचौ २. व्रतरुचौ ३.शूरे ४.मुनौ ( )

६.लोभश्चेत्------किम्? रिक्तस्थानं पूरयत।

१.अगुणेन २.पातकैः ३.तपसा ४.मण्डनैः ( )

७.यदि शुचि मनः केन प्रयोजनं नास्ति?

१.अगुणेन २.पातकैः ३.तपसा ४.तीर्थेन ( )

८.यदि मनसि सत्यं विद्यते तर्हि केन प्रयोजनं नास्ति?

१.पातकैः २.अगुणेन ३.तपसा ४.तीर्थेन ( )

९. सद् विद्या यदि किं-------?

१.धनैः २.पातकैः ३.तपसा ४.अगुणेन ( )

१०. परमगहनः सेवाधर्मः केषाम् अगम्यः विद्यते?

१. नराणाम् २.योगिनाम् ३.नरीणाम् ४.शिक्षकाणाम् ( )

११. कस्य गोचरगतैः न कोऽपि सुखमाप्यते?

१. सज्जनस्य २. नीचस्य ३.गजस्य ४.विदुषः ( )

१२. मृगस्य निष्कारणवैरी कोऽस्ति?

१.धीवरः २.दुर्ज्जनः ३.लुब्धकः ४.सिंहः ( )

१३. धीवरः कस्य निष्कारणवैरी भवति?

१.मीनस्य २.मृगस्य ३.सज्जनस्य ४.नरस्य ( )

१४. नम्रता कुत्र भवेत्?

१.परगुणे २.शूलिनि ३.गुरौ ४.विद्यायाम् ( )

१५.कस्मात् भयं स्यात्?

१.सज्जनसङ्गमात् २.शिवात् ३.आत्मदमनात् ४.लोकापवादात् ( )

१६.महात्मनां विपदि किं भवेत्?

१.वाक्पटुता २.धैर्यम् ३.क्षमा ४.विक्रमः ( )

१७.महाशैलशिलासंघातकर्कशं महतां चित्तं कदा जायते?

१.सम्पत्सु २.आपत्सु ३.कर्मसु ४.धर्मेषु ( )

१८. य: सुचरितै: पितरं प्रीणयेत् स: क:?

१. पुत्र: | २.मित्र: | ३.सज्जन: | ४.नर: | ( )

१९. फलोद्गमै: तरव: कीदृशा: भवन्ति?

१. शीतला: | २.फलयुक्ता: | ३.छायायुक्ता: | ४.नम्रा: | ( )

२०. श्रोत्रं केन विभाति?

१.कुण्डलेन | २.श्रुतेन | ३.दानेन | ४.कङ्कणेन | ( )

२१.करुणापराणां काय: केन विभाति?

१.चन्दनेन | २.दानेन | ३.श्रुतेन | ४.परोपकारै: | ( )

२२.कैरवचक्रवालं क: विकासयति?

१. दिनकर: | २. चन्द्र: | ३.जलधर: | ४.सज्जन: | ( )

२३.स्वार्थं परित्यज्य परार्थघटका: ते के?

१. सत्पुरुषा: | २.सामान्या: | ३.मानुषराक्षसा: | ४. अधमा: | ( )

२४. साधुपदवीं ------।

१. भज | २.जहि | ३.सेवस्व | ४.अनुयाहि | ( )

२५. क्षमां------।

१. भज | २.जहि | ३.सेवस्व | ४.कुरु | ( )

२६.-----ब्रूहि।

१.तृष्णाम् | २.क्षमाम् | ३.मदम् | ४.सत्यम् | ( )

२७.------सेवस्व।

१.विद्वज्जनम् | २.क्षमाम् | ३.मदम् | ४.सत्यम् | ( )

२८.तृष्णां------।

१. भज | २.जहि | ३.सेवस्व | ४.छिन्धि | ( )

२९. दु:खिते------ कुरु।

१.दयाम् | २.मा | ३.दानम् | ४.रतिम् | ( )

३०.देवा: कां विना विरामं न प्रययु:?

१.सुधाम् | २.प्रयत्नम् | ३.जलम् | ४.कर्म | ( )

३१.ऐश्वर्यस्य विभूषणं किम्?

१.वाक्संयम: | २.सुजनता | ३.विनय: | ४.उपशम: | ( )

३२.नीतिनिपुणा: निन्दन्तु वा---------।

१. समाविशन्तु | २.गच्छन्तु | ३.स्तुवन्तु | ४.सन्तु | ( )

३३. के न्याय्यात्पथ: पदं न परिचलन्ति?

१.अधीरा: | २.धीरा: | ३.नीतिनिपुणा: | ४.नरा: | ( )

३४. के दु:खेषु न सन्तप्यन्ते?

१. सन्त: | २.नरा: | ३.दुर्जना: | ४.अज्ञा: | ( )

३५. पुसां फलं कस्यायत्तम्?

१.धर्मस्य | २.कर्मण: | ३.भाग्यस्य | ४.ज्ञानस्य | ( )

३६. कर्मणा कः नित्यमेव गगने भ्राम्यति?

१.सूर्यः　　२.वायुः　　३.खगः　　४.चन्द्रः　　( )

लघूत्तर-प्रश्नाः-

१.खल-सज्जनानां मैत्री वर्णनीया।

२.मृग-मीन-सज्जनानां निष्कारणवैरिणः के सन्ति?

३. किं त्रयं पुण्यकृतो लभन्ते?

४.कीदृशः एकाश्रयो हि श्रेयस्करो भवति?

५. मनुष्याणां शरीरस्थः महान् रिपुः कः?

अतिलघूत्तर-प्रश्नाः-

१. यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः। इदं वाक्यं कः कं कथयति?

२.खल-सज्जनानां मैत्री कीदृशी भवति?

३. असिधाराव्रतं केषां विद्यते? कीदृशं च?

४.पुण्यकृतो किं त्रयं लभन्ते?

५.कीदृशः दुर्ज्जनः परिहर्तव्यः?

२.दुर्जनैः दम्भः कुत्र अङ्कितः?

३. यदि सुमहिमा अस्ति तर्हि किं प्रयोजनं नास्ति?

४. यदि अपयशः अस्ति तर्हि किं प्रयोजनं नास्ति?

५. कीदृशानां भूभुजां कश्चित् आत्मीयः नाम नास्ति?

६. सेवाधर्मः कीदृशोऽस्ति?

७.महात्मनां वाक्पटुता कुत्र भवेत्?

८. प्रियं कृत्वा मौनं केषां व्रतम्?

९.महतां चित्तं सम्पत्सु कीदृशं भवति?

१०. कदा सागरशुक्तिमध्यपतितं जलं मौक्तिकं जायते?

११. आपदि सुखे च मित्रं कीदृशं भवेत्?

१२. तत् कलत्रं किम्?

१३. समृद्धिभिः अनुद्धताः के भवन्ति?

१४.करुणापराणां पाणिः केन विभाति?

१५. पद्माकरं विकचीकरोति कः?

१६.स्वार्थाय परहितं निघ्नन्ति ते के?

१७. के भीमविषेण भीतिं न भेजिरे?

१८.सर्वेषामपि परं भूषणं किम्?

१९. केन समः बन्धुः नास्ति?

२०. कीदृशः तरुः रोहति?

२१. कर्मानुसारिणी का विद्यते?

निबन्धात्मक-प्रश्नाः-

१. दुरात्मनां प्रकृतिसिद्धगुणाः के भवन्ति ?

२. कानि सप्त मनसि शल्यानि सन्ति?
३. सेवाकर्मणः दुष्करतां वर्णयत।
४.के निर्मलगुणाः सन्ति?
५.ऐश्वर्येण विना प्रकृतिमहतां मण्डनानि कानि सन्ति?
६. एकाश्रयः हि श्रेयष्करः इति वर्णनीयः।
७.सन्मित्रलक्षणानि वर्णयत।
८. सतां लक्षणानि ग्रन्थदिशा लिखत।
९.मनस्विनः कार्यार्थिनः स्वभावं वर्णयत।
१०.भाग्यस्य बलवत्तां वर्णयत।
११. कर्मणः महत्त्वं वर्णयत।

सूक्तीनां भावार्थः लेख्यः।

१.प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्।
२.विनाऽप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम्।
३.प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणाः संसर्गतो जायते।
४.स्वभाव एवैषः परोपकारिणाम्।
५.सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः।
६.सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः।
७. निज हृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः।
८. न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः।
९. मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम्।
१०. सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम्।
११.न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः।